

АТАНАСИЈЕ УРОШЕВИЋ

КУМАНОВО

(Примљено 5 маја 1949 год.)

АТАНАСИЈЕ УРОШЕВИЋ

КУМАНОВО

І ПОЛОЖАЈ

Куманово лежи у области оног познатог ниског развођа између долина Мораве и Вардара, управо на јужном крају тог развођа, у сливу Вардара, у границама Народне Републике Македоније.

Поред тога што лежи на тако важној уздужној саобраћајној артерији, оно је и саобраћајни чвор, јер се у њему и његовој ужој околини сустичу још неколике саобраћајне линије. Осим линије преко Скопља и долине Вардара од Куманова на југ иде још једна саобраћајна линија. То је линија која низ Кумановску Реку избија на Пчињу и, прелазећи је, иде на Овче Поље, Штип, Радовиш и Струмицу, да одатле избије на долину Вардара за Солун или да, преко Петрича, продужи за Серез и даље на исток. Ова је саобраћајна линија између северног и јужног дела Балканског Полуострва, преко Овчег Поља, како ћемо доцније видети, у прошлости била врло жива и све до грађења и пуштања у промет вардарске железничке пруге (1873) њоме је ишао највећи део лутничког и трговинског промета.¹⁾

У упоредничком правцу пут из северозападног дела Македоније преко Полога и Скопља избија на Куманово или његову ужу околину и води за Кратово или уз долину Криве Реке за Криву Паланку и даље на исток. Од Скопља је на исток у овом правцу а преко Куманова или његове уже околне раније ишао саобраћај и из наших северозападних крајева, уколико је преко Косова и Качаничке Клисуре избијао у Скопље. Делом је тај саобраћај са Косова скретао на Горњу Мораву (гњилански крај) и преко планине Скопске Црне Горе избијао на кумановску област. А директан сао-

¹⁾ Ове године (1949) на овој линији се од Куманова до Св. Николе хочела подизати железничка пруга.

браћај са Косова, а нарочито из Горње Мораве у том правцу, нарочито ка Куманову, ишао је доскоро једино преко Скопске Црне Горе. Он се одржава и даље, али је много попустио од спајања вардарске са моравском пругом (1888), када је Бујановце, добивши железничку станицу на тој прузи, привукло велики део промета Гњиланске Мораве. Тај саобраћај између Горње Мораве и Куманова или његове уже околине највећим је делом ишао путем, који је некада морао бити добро грађен и који се зато сада у народу зове *Друм или Старо Цаде*²⁾. То је и једини пут који преко планине води у Куманово и његову околину; остали су путеви природно боље условљени.

Путеви према истоку иду преко Нагоричке Висоравни, чија је релативна висина изнад Куманова око 150 метара највише, а прешавши њу, иду речним долинама: долином Кратовске Реке за Кратово, а долином Криве Реке за Криву Паланку.

Садашња главна линија меридијанског правца иде с југа из долине Вардара. Избијање оне друге јужне природне саобраћајне линије са Овчег Поља на само Куманово, која је до грађења вардарске пруге, како видесмо, била врло жива и живља од линије у долини Вардара, природно је условљено. Дошло је скретањем Кумановске Реке или пиратеријом, коју је, по Цвијићу, извршила над њом приточица Пчиње³⁾, чије је извориште било у садашњем најнижем делу Кумановске Реке, југоисточно од села Пројевца, или пак, како ми изгледа вероватније, дислокацијом земљишта у том делу.

Садашњи ток Кумановске Реке омогућава лако избијање те саобраћајне линије са Овчег Поља на само Куманово, иначе целокупна саобраћајна линија, разуме се, њоме није условљена. Видећемо доцније да је линија са Овчег Поља у кумановску област ишла и другим правцем, преко Нагоричина и још неких суседних места.

²⁾ А. Урошевић, Горња Морави и Изморник. Насеља и порекло становништва, књ. 28, с. 67—68.

³⁾ Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I, Београд 1906, с. 150.

⁴⁾ На дислокацију у виду раседа упућује не само постојање топле минералне воде код Пројевца („Кумановска Бања“), већ и стрм отсек на левој страни Кумановске Реке све до те топле минералне воде и нешто јужније, на коме се смеђују слојеви шкриљаца и кречњака. Услед спуштања земљишта дуж раседа на садашњој десној страни Кумановске Реке долина је у том делу асиметрична: десна страна блага, а изнад леве отсек високо 30—40 метара непосредно изнад реке. Пре тога скретања Кумановска Река је текла западно од садашњег Куманова и преко садашње суводолице, у којој лежи Черкеско Село, избијала на долиницу којом тече Аџаларска Река, која је уствари њен остатак.

И из досадашњег излагања ширег или саобраћајног положаја видели смо да Куманово лежи на Кумановској Реци. Управо оно лежи код самог ушћа Липковске Реке у Кумановску Реку. Сем једне ваде, која се одваја од Липковске Реке ради наводњавања башта и гоњења воденица а која протиче кроз најнижи северни део града и једне новије ваде, такође одвојене од Липковске Реке, која захвата истурени крајичак града на северу, ниједна од ових река не протиче кроз град, ако не узмемо у обзир најистуреније и најуже нове крајичке града на Брањском и Паланачком Путу, које Липковска Река пресеца пред својим ушћем.

Сем тих истурених делова на Брањском и Паланачком Путу, које пресеца Липковска Река или које додирују обе реке, Куманово је за двеста до триста метара, како где, удаљено од тих река. Оно се протеже по вишем и оцедном земљишту на десној благој долинској страни. Само највишим јужним делом на Велешком Путу лежи изнад висине која одговара речној тераси на супротној страни Кумановске Реке, која је висока око 340 метара над морем.

II ПОСТАНАК И ПРОШЛОСТ

Куманово није давнашњи град. Оно се као градско насеље и то као мало градско насеље, као варошица, први пут помиње у другој половини 17 века. Биће да оно из тога века и датира као град.

Сасвим је друго питање од када датира оно као насеље уопште. Можда је оно доста старо, средњевековно, што би се дало судити по његовом имену, за које се узима да је дошло по Куманима, којих је било у средњевековној бугарској држави⁵⁾, а исто тако и у средњевековној држави српској, где их је било у најамничкој војсци.⁶⁾ Али се оно не помиње у тадашњим споменицима балканских словенских народа. Погрешно је оно код *Јована Хаџи Васиљевића* да се садашњи град Куманово у средњем веку помиње као село у дечанској хрисовуљи⁷⁾. По том Хаџи Васиљевићевом делу или самостално и директно из те хрисовуље и *Коста Н. Костић* је рекао то исто, тј. да се садашње Куманово у 14 веку у једној дечанској хрисовуљи помиње као село⁸⁾.

Једно насеље се као село под именом Куманова стварно помиње у тој дечанској хрисовуљи, само то није ово Куманово у Македонији, већ једно друго, којег нема више, а које

⁵⁾ *Лиречек—Радонић*, Историја Срба, књ. I, с. 201, 212, 214, 246.

⁶⁾ На истом месту, књ. II, с. 25.

⁷⁾ *Јов. Х. Васиљевић*, Јужна Стара Србија, I, Кумановска Област, Београд 1909, с. 486—487.

⁸⁾ *К. Н. Костић*, Наши нови градови на Југу, Београд 1922, с. 121.

је постојало тада на Косову, на његовој западној ивици, у подножју планине Голеша, близу границе између Косова и Дренице.

Текст дечанске хрисовуље, на основу које је Хаџи Васиљевић погрешно закључио да је то Куманово ово садашње Куманово у жеглиговској области, гласи: „**Мегѣ Коумановоу и Радонкоу коудѣ оутеса Богданъ соудни ѿ Гитнице: оу каменъ кои постависмо на срѣдѣ बारे такоре оу цѣстоу кои гредѣ ѿ Радонка на камик кои постависмо на поутѣ. Такоре уз врьдо на дѣлѣ и на делоу ками постависмо такоре по делоу мегю Коуманово и Архидјаче оу камен кои постависмо како поутѣ излази из Крике Вѣѣ такоре прес' поутѣ оу дољ. И оузь дољ оу влашка кѣкища и такѣ делом оу поутѣ кои поутѣ слази мегю Коуманово и мегю Бѣлакѣв'цѣ на опогор право оу Лескови Ками**“⁹⁾.

Ослонац за овај закључак Хаџи Васиљевић налази у сличности имена Бѣлакјевца са именом садашњег села Бѣљаковца у кумановском крају и имена Архидјаче са именом садашњег кумановског села Јачинца¹⁰⁾.

У имену Бѣлакјевца и садашњег села Бѣљаковца заиста има сличности, али довољно је загледати у карту и видети да тај Бѣлакјевац није садашње Бѣљаковце, јер у хрисовуљи су Бѣлакјевац и Куманово два суседна села („**мегю Коуманово и мегю Бѣлакѣв'цѣ**“) док између садашњег града Куманова и Бѣљаковца у кумановском крају има пуна 24 километра у правој линији. А сасвим је јасно да Архидјача и Јачинце не могу бити исто, јер ту уопште нема сличности.

На Косову међутим постоји село Ариљача и та средње-вјековна Архидјача је стварно садашња Ариљача, која је и у самој хрисовуљи сигурно записана као Ариљача, односно Архиљача, али је, или услед нечитког рукописа рђаво прочитана или јој пак при преписивању л замењено са д, те испала Архидјача. — А Бѣлакјевац ће сигурно бити садашње косовско село истога имена (Бѣлаћевац). И што је главно, оба су ова села, и Ариљача, и Бѣлаћевац, у међусобној близини. Ту је опет у непосредној близини и оно Радојево („**меги Коумановоу и Радонкоу**“), које се сада зове Радево.

То толико из тог тог дела хрисовуље, на који се ослањао Хаџи Васиљевић. Међутим, ако читамо хрисовуљу и даље, налазимо и друге потврде да то Куманово из дечанске хрисовуље није ово жеглиговско Куманово, већ неко друго, које је постојало на поменутој западној страни косовске котлине. Ту стоји: „**Ево како кралекство ми посла соуднио Богдана и Паравка оутесати мегѣ Срѣднемоу Селоу и Коузминуу**“. Средњег Села сад нема на Косову, али Кузмин постоји и

⁹⁾ Гласник Српског ученог друштва, II одељење, књ. XII, с. 26—27.

¹⁰⁾ Јов. X. Васиљевић, нав. дело, с. 96.

налази се у близини Ариљаче, Белаћевца и Радева. Најзад, у овој се хрисовуљи поредимена Ситнице („Богданк оудна ѿ Ситнице“) помиње и област Дреница, те је јасно да се помен тог средњовековног Куманова односи на неко тадашње насеље под тим именом у којој совској, а не у жегли говској области. Тог насеља на Косову, како наведосмо, сада нема, али интерпретацијом података из те дечанске хрисовуље излази да је било на месту садашње колоније Врело¹¹).

А садашњи град Куманово се у то време уопште не помиње, ни као село. Нема о њему помена ни из раног турског доба, из 15 и 16 века. Путописци *Бенедикт Курипешки* (Rad Jug. akad. zn. i imj. LVI), *Ф. Петанчић* (Rad XLIX) и други, који, било са Косова или из Скопља путују преко садашње кумановске области, не помињу Куманово у својим путописима. У једном запису из 16 века се међу конацима цариградским, почев од Новог Пазара па према истоку, у садашњој кумановској области не помиње Куманово већ *Страцин*¹²). Један непознати венецијански путник из 1559 године на путу из Скопља за исток такође не помиње Куманово у своме путопису. Њему је у садашњем кумановском крају преноћиште било *Доброшане*¹³), село које и сад постоји на 10 км југоисточно од Куманова на тзв. Стамболском Путу.

Први помен града Куманова, и као града и као насеља уопште, имамо код познатог турског путописца *Евлије Челебије* из 1660 године. По Евлијиним речима дакле Куманово војводлук, да је дуго било под скопским кадијом, види се да је било незнатно насеље и да је не много пре Евлијине посете постало нешто важније место, варошица. По Евлији, ако није претерао, како је имао обичај, Куманово је имало тада на 600 кућа, а уз то још џамију, текију, медресу, хан, хамам и извештан број дућана¹⁴).

По том изразу „извештан број дућана“ рекло би се да дућана није било много и да му је, дакле, чаршија била незнатна. Да Евлија узима Куманово као незнатно градско

¹¹) Иако тај навод Хаџи Васиљевића и К. Н. Костића да се Куманово помиње у дечанској хрисовуљи *Вој. С. Радовановић* у Народној енциклопедији и, доцније, ја, у енциклопедијском лексикону „Свезнање“ код говора о Куманову, као погрешан уопште, нисмо узели у обзир, ипак се та њихова грешка још једнако провлачи кроз научну литературу. („Македонија като природно и стопанско цяло“ од анонимног писца, *Софија 1945*, с. 135 и „Македонска градска насеља“ од *Јов. Ф. Трифуноскаг*, *Београд 1947*, с. 12).

¹²) *Љуб. Стојановић*, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, ред. бр. 4601.

¹³) *Rad LXXXIV*, с. 72.

¹⁴) *Йорданъ Ивановъ*, *Сѣверна Македонија*, с. 220.

насеље, види се и из тога, што код говора о Скопљу, као градове у његовој близини помиње Велес, Штип, Кратово, Криву Паланку, па чак и Призрен и Пех¹⁵⁾ док најсуседнија градска места Качаник и Куманово, о којима на другом месту посебно говори, ту уопште не наводи. А навод да је Куманово дуго било под скопским кадијом као да казује да је оно тада, у Евлијино доба, било младо градско насеље и да је раније, пре издвајања из скопског кадилука, било село. Да је Куманово у то доба било младо градско насеље, судимо и по једном гробу у џамијском дворишту из 1070 хиџријске, односно 1659 године наше ере, у коме је сахрањен неки *Хаџи Осман бин Сулејман*, за кога кумановски Турци из предања знају да је био први мутевелија те џамије. Значи да је та кумановска џамија била подигнута ту скоро, можда највише на две-три деценије пре смрти тога њеног првог старатеља — мутевелије. А то је прва кумановска џамија, по чему се турски и зове *Ески Џамија* (Стара Џамија). Друге старије џамије у Куманову није било. Она је управо сада и једина џамија у Куманову, јер је Нова Џамија из почетка 19 века порушена у балканском рату. Хаџи Васиљевићев навод да Стара Џамија у Куманову потиче из 1751 године, како тобож о томе гласи запис у џамији¹⁶⁾ сасвим је нетачан, јер нипи у џамији нити споља на џамији има уопште каквог записа или натписа о томе. Записа о зидању те џамије нема уопште и, како кумановски Турци кажу, није па ни било. Једино по предању веле да је ту џамију подигао неки Татар Синан паша.

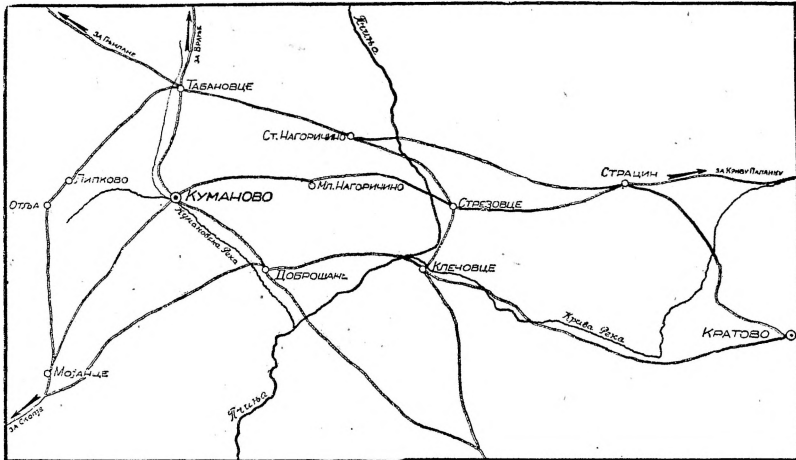
Али иако младо и још незнатно градско насеље, Куманово се изгледа у то доба врло брзо развијало. Када се на тридесетак година по Евлијином пролазу, за време аустро-турског рата, приликом продирања Аустријанаца на Балкан 1689, вођа устаника из северног дела Македоније, *Карпош*, проглашава за „*краља од Куманова*“¹⁷⁾, значи да је Куманово у то доба било на добром гласу. Тај му глас свакако није долазио по броју дућана, већ по томе што је оно, окупљајући у себи многе саобраћајне линије услед свога погодног положаја и везујући тако преко себе околне области, добило знатну економску важност у *трговинском* погледу, у погледу размене добара. Било је, рекло би се, место с малом чаршијом а великим тргом, *трговиште вашарског типа*, какву је форму доживело оно још једном у својој прошлости, у 19 веку, како ћемо доцније то видети из одељка о привредном развиту.

¹⁵⁾ *Гл. Елезовић*, Евлија Челебија о Скопљу. Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. I. Скопље 1936, с. 321—322.

¹⁶⁾ *Јов. X. Васиљевић*, нав. дело, с. 51.

¹⁷⁾ *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an der vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen*. Wien 1854, с. 227—229.

Поменути аустријски поход на Балканско Полуострво је не само зауставио овај нагли развитак Куманова, већ је на њега, како ћемо из наредних одељака видети, и негативно утицао. Оно није ишчезло као насеље, јер се у току 18 века помиње двапут, једном у почетку (1706), када је на путу из Скопља кроза њ прошао Дубровчанин *Марин Маројица Кабога*¹⁸⁾, и једном при крају тога века (1792), када је, такође на путу из Скопља, у њему загнојио један други Дубровчанин у пратњи једног дубровачког посланика на његовом путу у Цариград¹⁹⁾. Свакако су га у то време скопски самозвани господари *Палоши*, у чију је територију спадало²⁰⁾, вештачки, држећи га и даље као административно средиште тога краја, одржали и као привредно средиште, јер се због саобраћајне полицентричности у овом крају (укр-

Саобраћајна полицентричност кумановске околине
Размер 1:500 000.

штање путева у више тачака) почела стварати или, уколико су постојала, на рачун Куманова напредовати друга привредна средишта, као *Табановце*, *Нагоричино*, *Стрезовце* а нарочито *Клевовце*, јер је преко њега ишао тзв. Штипски или Солунски Пут, тј. онај пут који је из Солуна преко Штипа ишао за Поморавље и Београд.

У почетку 19 века Куманово се назива варошицом²¹⁾, а током 19 века са све већим саобраћавањем и оживљавањем саобраћаја преко Скопља и долине Вардара на рачун пута

¹⁸⁾ Споменик С. иа. н. XXIV, с. 221.

¹⁹⁾ *Engel—Stojanović, Povijest Dubrovačke Republike*. Dubrovnik 1922, с. 214.

²⁰⁾ *Ст. Новаковић, Балканска питања*. Београд 1906, с. 108.

²¹⁾ *К. Н. Костић, нав. дело*, с. 122.

преко Штипа, оно лагано али стално напредује, да подизањем друма Скопље—Врање кроза њ седамдесетих година прошлога века нагло отскочи у привредном погледу и Клецовце и остале такмичарске привредне центре баца у за-сенак.

Из те чињенице што је ужа околина Куманова полицентрична у погледу природних саобраћајних линија у средњем веку се не јавља привредно средиште на месту садашњег Куманова, јер видесмо да се оно тада и све до 17 века и не помиње уопште, већ је ту улогу за то време у жеглиговској области имало *Нагоричино*²²⁾.

По налазиштима старина исти се случај констатује и за античко доба. На 4 км западно-северозападно од Куманова у хатарима међусобно јако блиских села *Опаја*, *Лопата* и *Ржановца*, поред којих пролази садашња железничка пруга за Врање, нађене су и налазе се различите старине. На једном камену из 216 године наше ере пише да је камен поставио и Јупитеру посветио неки Ахилеј за здравље цара Марка Аурелија Антонина Августа и Јулије Августе²³⁾. По *Евансу* ту у томе пределу, односно у селу Лопатама треба тражити прву станицу на римском путу из Скопља у Ниш²⁴⁾. Један други камен, који је такође нађен у Лопатама и који потиче из 211 г. наше ере стоји да је ту тај храм подигао неки Аполонид. Станица на том месту се помиње као *Statio LAMVD*²⁵⁾. У истом селу је нађена и једна ара, чији натпис има везе са култом *Митре*²⁶⁾. Јужно-југоисточно од Куманова, близу села *Биљановца*, поред тзв. Стамболског Пута, оног, који је, како видесмо, од Скопља преко Доброшана водио на исток, сва је околина посејана комадима старог црепа, цигле, малтера, грнчарије итд. Ту су откривени темељи неких старих прађевина, затим један резервоар, трагови старог римског пута и један митреј²⁷⁾. По Хаџи Васиљевићу пак нигде у овој околини нема толико старина као

²²⁾ Вој. С. Радовановић у Народној Енциклопедији под: Куманово. — Нагоричино ће, мислим, бити оно насеље које под турским називом Крк Клиса (Четрдесет Црква) на своме путу у Јерусалим наводи *Јеротије Рачанин*, за које каже да је „прежде била велика варош за србског господства“ и где се чак и тада, за његова путовања, 1704, пазар купио. (Гласник Српског ученог друштва XXXI, с. 298).

²³⁾ *Јов. Х. Васиљевић*, нав. дело, с. 404.

²⁴⁾ *Arthur John Evans*, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Pars III, IV. *Archaeologia or miscellaneous tracts relating to antiquity*. Vol. XLIX, с. 95, 154.

²⁵⁾ *Мил. Кокић*, Трагови Митрина култа у Јужној Србији. Гласник Скопског научног друштва XII, с. 9.

²⁶⁾ На истом месту.

²⁷⁾ На истом месту, с. 2.

у Клечовцу. На њих се налази на пространству за сат хода у дужини и ширини око овог села²⁸⁾).

III ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК

У ужој околини садашњег Куманова је у прошлости, бар од средњег века наовамо, морало увек бити неког привредног средишта, јер су околни градови доста удаљени да би разменом добара могли подмиривати потребе становништва. Од свих околних градова, не рачунајући ту скорашње и незнатне паланчице Прешево и Св. Николу, садашњем Куманову су најближи Скопље и Кратово, прво око 30, друго око 40 км. Сви други градови су му удаљени преко 50, а Штип чак и око 70 км. И, како видесмо из претходног одељка, на томе су простору, око састава Криве Реке и Пчиње и око јужног дела кумановско-прешевске повије и постојали привредни центри за овај крај, једни у једно, други у друго време, а некад, као оно у скорој прошлости, из оне особине саобраћајне полицентричности ове области, и по два или више таквих центара одједном²⁹⁾. Та појава условљавања више привредних центара је учинила да се на месту садашњег Куманова у средњем веку и све до 17 века под садашњим или којим другим именом не појави привредно средиште, већ је у тој области улогу привредног центра, како видесмо, имало Нагоричино, а поред њега, можда још које место.

И кад се Куманово у 17 веку први пут и помиње, из тога се његовог првог помена види да је то било слабо привредно средиште, да оно од привредних радњи, поред оног „извесног броја дућана“, како наведосмо у одељку о постанку и прошлости, има још само један хан.

Појава Куманова као привредног средишта показује да је оно надвладало своје конкурентне центре у својој ужој околини. Како је оно ту превагу достигло није познато; чини нам се да му је она дошла његовим избором за административно средиште жеглиповске области. На месту опалог и запуштеног привредног центра у иначе хришћанском Нагоричину, са пуно цркава и њихових развалина, за центар је узето једно веће турско муслиманско село, које је уз то било и на згодном саобраћајном чвору, или му зато постојала природна условљеност. Било како било, к њему су се, кад је

²⁸⁾ Јов. Х. Васиљевић, нав. дело, с. 421, 423—424.

²⁹⁾ Таква полицентричност је у косовској котлини место једног већег града проузроковала, не рачунајући Јањево, које је рудименат некадашњег рударства, шест средњих и мањих градских насеља. Види о томе: А. Урошевић, Главне карактеристике Косова Поља. „Јужни Преглед“, год. 1939, с. 362—363.

постало административно средиште, постојећи путеви почели повијати или се ка њему од њих одвајати посебни краци. И мора да се услед свега тога нагло подизало, ако му није указивана чак и нека нарочита пажња. Исто тако мора да је било на добром гласу по своме напретку, када је оно Карпош своју краљевску титулу везао за његово име.

Само је тај привредни полет Куманова кратко трајао. По повратку Турака 1690 г. после оног неуспелог аустријског похода у претходној години, када су Аустријанци помоћу домаћих устаника допрли били и до Овчег Поља, настаје самовлашће у Турској, услед чега су скоро сви наши градови били у опадању. Видесмо да се Куманово после тога у 18 веку, помиње двапут, једном у почетку, а једном при крају тога века, али само као место кроз које су ти путници прошли или у коме су преноћили, без икаквих других података. У почетку 19 века оно је већ имало карактер варошице, карактер насеља са тргом, те га *Божур* назива варошицом, а исто тако и *Пуквиљ* («le boulg»)³⁰). Као варошица са 300 кућа, колико наводи Пуквиљ, оно је тада имало извесну улогу привредног средишта, а уз то административним контингитетом, иако поремећеним, задржало и улогу административног средишта. По *Гризбаховом* путопису из 1839 видимо да је Куманово улазило у област скопског самозваног господара *Хивзи паше*³¹). Вероватно је оно и раније, и почетком 19 века, спадало у његову област, односно у област његовог рода, јер је овај род ту власт имао и у другој половини 18 века. Што је Куманово у првој половини 19 века прилично напредовало, мора се приписати доброј сигурности која је, по *Гризбаху*, владала на целој територији *Хивзи пашине* области, и што је *Хивзи паша* поклањао пажњу привреди и трговини, да је његова област била *најмирнија и најнапреднија* на Балканском Полуострву³²). Не одговара тачности податак *Ханов*, који је дао по народном казивању, да је на тридесет година пре његове посете, тј. око 1830 г. Куманово било бедно село од 20 хришћанских и 20 турских кућа³³), јер нешто доцније (1838) *Ами Буе* бележи да има око 3000 становника³⁴), што би износило око 600 кућа. А видесмо да је и пре тога још 1807 г., за проласка Пуквиљева, бројало оно на 300 кућа. Претеривањем својим народ је хтео

³⁰) *К. Н. Костић*, нав. дело, с. 122; *F. C. H. L. Pouqueville, Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie etc. Paris 1805, с. 243.*

³¹) *Ст. Новаковић*, нав. дело, с. 108.

³²) На истом месту; *Ст. Симић*, *Историја Кратовске Области. Годишњица Николе Чупића XXXIII, с. 170.*

³³) *J. G. von Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik. Wien 1868, с. 100.*

³⁴) *Ami Boué, Recueil d'itineraires dans la Turquie d'Europe. Vienne 1854. t. I, с. 304.*

да истакне нагло напредовање свога места. За Ханова обиласка оно је бројало на 680 кућа или 3500 становника³⁵⁾.

У то су време у непосредној околини Куманова на раскршћима путева, формирана можда још у 18 веку, као привредни центри постојали *Табановце*, *Нагоричино*, *Стрезовце* и *Клечовце*. У Табановцу је почетком овога века било трагова старих ханова у којима су ханџије, по народном знању, били *Прци*³⁶⁾. Један од тих ханџова је радио све до спајања вардарске са моравском железничком пругом. У међуречју Пчиње и Криве Реке, у Стрезовцу и Клечовцу, било је више великих ханова који су под општим именом били познати као *Средоречки Ханови*. Један од њих, који је радио све до подизања железничке пруге, а који се у то време, по своме сопственику звао *Деда Стеванов Хан*, био је врло велики. Поред зидане зграде, „куле“, у којој је било соба за преноћиште путника, имао је харове, у којима се могло сместити до 2000 коња, а уз то и своју пекарницу и поткивачницу. Све су те зграде уједно биле опасане високим зидом. Ханове у Клечовцу су посећивали паланачки и кратовски трговци и кириџије на својим путовањима за Велес и Штип и обратно, а ханџове у Стрезовцу такви путници из Паланке и Кратова за Врање или косовске пределе. У тим се хановима, ако није било чак и других радњи у тим селима, водила и трговина, јер су по народном знању и сами Кумановци пре стотину година ишли у Клечовце на пазар.

Сва су ова места јако конкурисала Куманову, али се оно, од указиване му пажње као административном средишту од почетка 19 века, све више отрзало и нагло напредовало. Грађењем државних друмова седамдесетих година прошлога века, оно је постало њихово раскршће и тиме је надвладало конкурентске центре. Проласком железнице његовом непосредном близином и добивши своју железничку станицу, оно је не само учврстило своју доминацију над тим конкурентским центрима своје непосредне околине, него их је као привредне центре и потпуно угушило. Развитак Куманова у 19 веку, а нарочито од грађења тих државних путева седамдесетих година прошлога века, неповољно је деловао и на прилично удаљени стари град Кратово, јер му је Куманово са тржишта све већма привлачило и отрзало западни део његове околине.

Поставши тако један јединствени центар у својој околини, оно је добило и све услове за онај нагли развитак који је показало од друге половине 19 века, тако да је сада по величини броја свога становништва *четврти град* у

³⁵⁾ *J. G. von Hahn*, нав. дело, с. 100.

³⁶⁾ *Јов. X. Васиљевић*, нав. дело, с. 200.

³⁷⁾ На истом месту, с. 33—34.

Народној Републици Македонији. Његово тржиште није чинило само стотину села његовог среза, већ су у његову тржишну област улазили и крајеви садашњих суседних средова. Поред западних кратовских села у његову тржишну област је, због слабе развијености овчепољске варошице Св. Николе, улазио и цео северни део Овчег Поља. Због велике близине цео је Карадаг, како кумановски, тако и гњилански, више правитирао Куманову него Гњилану. Према северу је прешевско-бујановачка област, која је пре рата 1877—78 административно потпадала под Врање, привредно била окупљена кумановском тржишту. А после присаједињења Врања Србији у том рату, када је садашња прешевско-бујановачка област остала у Турској, и када се у Прешеву и Бујановцу стварају нови центри, у Бујановцу због железничке станице привредни, а у Прешеву и привредни и административни, та је област добрим делом и даље, због јачег кумановског тржишта, гравитирала Куманову. Кумановско тржиште је, како ћемо мало доцније видети, привлачило и трговце суседних средова, и то не само оних малих или нових, као Кратова, Криве Паланке и Прешева, већ и трговце старих и развијених средова Скопља и Велеса.

Да прегледамо тај привредни развитак Куманова у 19 веку.

Још Пуквиљ 1807 каже да се стока из Куманова извозила у Софију и Једрене, а вуна у Солун. Ту се наводи да су становници Куманова држали велика стада оваца, што је тачно, јер се зна да су се турски род Махмудбегови и македонски родови Чавдарци и сада изумрли Стојан-Ћеајини бавили сточарством и да су им трла („кршле“) биле на месту садашњих касарни. Али неће бити да се ту продавала стока из самог Куманова, већ и стока из околине, тј. да је ту било тржиште стоке и да су, као и доцније, ради те трговине стоком долазили трговци из других, па чак и тако удаљених места. Куманово је и даље, за све време свога развитка, па и данас, углавном *трг стоке*. Ситна стока се, а нарочито овце, на кумановски трг догонила и догони највећма са Овчег Поља, а крупна стока највише из карадачких, козјачких и планинских села кратовске и паланачке околине. На кумановски трг су догонили стоку и сточни трговци са тргова околних средова или директно из околина тих средова. Тако је на пр. још око 1830, када се варошица Св. Никола почела развијати, па и доцније, око 1845, када је већ била боље развијена, стока са њеног трга поњена у Куманово³⁸⁾.

³⁸⁾ К. Н. Костић, нав. дело, с. 122.

³⁹⁾ М. Чучковић, Варошица Св. Никола на Овчег Пољу. Гласник Скопског научног друштва XV—XVI, с. 278—279.

Трговци су чак и у новије време догонили стоку из прешевске области⁴⁰), кратовске околине⁴¹), са трга у Гњилану⁴²) итд. Ту су стоку у Куманову највећим делом куповали и извозими сточни трговци, којих је било две врсте. Једни су били домаћи трговци, највише Цигани (и муслимански и православни) и неки богатији сељаци из козјачких села. То су били углавном ситни трговци, препродавци („самсари“). Други су били странци, пре ратова 1876—78 највише из Бугарске, а по тим ратовима, из Тракије. Звали су се *целепи*. Они су стоку куповали и директно од сељака на тргу или на селима, а исто тако и од самсара, било у Куманову, било по селима. Домаћих трговаца-целепи није било. Има примера само да се ступало у ортаклук са тим великим сточним трговцима са стране⁴³). Добрим делом је стока са кумановског трга извозена у Скопље и Солун⁴⁴), али је све до краја турске владавине њен извоз највећим делом ишао на исток, прво у Бугарску, доцније у Тракију⁴⁵). Од балканског рата извоз стоке са кумановског трга на исток је престао и био упућен готово једино на Скопље и Солун. Но и пред свега тога Куманово је и даље сачувало свој глас чувеног сточног трга и на њега је и даље догоњена стока са тргова суседних, па чак и нешто удаљених градова⁴⁶). По статистици Трговачког удружења, у Куманову је пред сам последњи рат било 18 трговаца, који су имали протоколисану радњу за трговину стоком.

Куманово је и *трг жита*. Само, како се то жито не извози тако јако као стока, јер велики део остаје у околини, купујући га планинска села, то трговина житом у Куманову није на гласу као трговина стоком. Жито на кумановски трг долази највише из равничног дела његове околине, затим са северног дела Овчег Поља, а добрим делом из прешевско-бујановачке области. Било је и извозника жита. И ова је трговина за турске владавине била већином у рукама странаца: Грка, Јевреја и скадарских Албанаца католика. Жито се извозило у Солун. Поред неколико већих житарских радњи било је и много лица која су се бавила житарском трговином, само су она куповала за рачун ових, тј. „самса-

⁴⁰) Јов. Х. Васиљевић, нав. дело, књ. II, с. 91.

⁴¹) Тодор Ђорђевић, Кратово. Прилози познавању наших градова. Посебна издања Географског друштва, св. 11, с. 32.

⁴²) А. Урошевић, Гњилане. Гласник Географског друштва, св. 17, с. 47.

⁴³) Јов. Х. Васиљевић, нав. дело, I, с. 79.

⁴⁴) К. Н. Костић, нав. дело, с. 24.

⁴⁵) Јов. Х. Васиљевић, нав. дело, с. 79.

⁴⁶) Мил. Савић, Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, књ. VII. Сарајево 1929, с. 138—139.

рила“ за њих. Пред други светски рат је у Куманову било 16 протоколисаних житарских трговина.

Упоредо са сточном и житарском трговином развијала се и остала трговина, на првом месту *угоститељска*. Најстарије хандије и механџије из новије прошлости Куманова, из прве половине прошлога века, били су *Грци из Јањине*, од којих су данас заостали неки родови. И све до грађења државних путева седамдесетих година хандије, механџије, трговци и пекари били су ти Грци из Јањине. „Управљали су Турци и Грци“, како народ вели, чиме се хоће да каже да су, поред Турака, и Грци, преко своје економске моћи, имали власт у рукама.

Са грађењем друмова у седмој деценији прошлога века, који су се укрштали у Куманову и давали му бољу перспективу будућности, у њему се и поред даљих долажења јањинских Грка, појављују *Башиноселци*, чувени подузетници у механџиској привреди, и постепено освајају кумановску чаршију. Привреда Башиноселаца у Куманову је почела са механџилуком. Виногради у околини Куманова су слаби и нису задовољавали потребе кумановског тржишта у вино и ракији, те се пиће доносило са стране. Изгледа да су се грчке механџије у Куманову пићем снабдевали из Скопља, јер прво снабдевање Куманова од стране Башиноселаца вином и ракијом из њиховог села и од Велеса уопште, пада око 1855—60, тј. на двадесетак година пре рата 1877—78. Пиће су преносили на магарцима, а продавали га грчким механџијама. Долазили су у среду за пазарни дан, који је био у четвртак, као и сада, у четвртак остајали у Куманову и на пазару куповали коже, вуну, пасуљ, живину, и др. и у петак се са тим артиклима враћали натраг. Међу таквим првим снабдевачима Куманова алкохолним пићима из Башиног Села били су *Башиноселци Коце Цимревски, Давче Пешов и Косте Гарев*. Прво су Башиноселци кириџијали са по једним магарцем, ускоро, после добре зараде, са по два, па три и више магараца, да је средом за Куманово из Башиног Села полазио читав караван магараца. За неко време снабдевали тако Грке, и лети и зими, а потом сами узели под најам по један дућанчић („пешкун“) за механу. Али су и даље продужили по старом, У радњама би или остављали кога од својих или би их затварали, а они би и даље петком одлазили у Башино Село, а средом се враћали са пићем, које би махом све распродали, јер је и шира околина Куманова, па и цела његова тржишна област ошкудевала у вино и ракији од прожђа.

Двадесетак година по почетку башиноселске трговине вином и ракијом на кумановском тргу појављује се у Куманову „шпиртовача“. Неки солунски *Јеврејин Јаков* у орта-

клку са *Бошом Голистојановским* и још неким из Велеса доносио је шпиритус из Солуна и ту га прерађивао с водом. Како је ова „шпиртовача“ била јевтинија од праве ракије у велешком крају, почели су је Башиноселци куповати од њега, па поред праве ракије продавали и њу. Онда су узели и веће радње, па су чак постали и гросисти у трговини с пићем, а неки уз свој механцилук продавали и понешто од колонијалне робе, да неки од њих, као *Пешов* и *Бано Цимревски*, напуштају механцилук и доспевају до *бакала гросиста*. Они су као и остали трговци колонијалном и манифактурном робом за турске владавине, од којих су неки у Куманову још из прве половине прошлога века (као цинцарски род *Нерандза*) водили трговину најпре са Солуном, а од подизања вардарске пруге (1873) све више са Скопљем. Главне манифактурне радње биле су концентрисане у *Безистену*, који је подигао *Бари бег Краговац*. На броју их је било 26 и највише у рукама крушевских Цинцара и скадарских Албанаца католика. Конкуренцијом од стране нових кумановских трговаца такве врсте странци су се исељавали и Безистен почео бивати напуштан, тако да су у првој деценији овога века све манифактурне радње већ биле ван њега, у чаршији⁴⁷). Трговачке радње колонијалном и манифактурном робом су у новије време не само снабдевали град и околину, већ су се робом из њих снабдевале и трговачке радње у Прешеву, Кратову и Кривој Паланци.

Према статистикама Трговачког и Угоститељског удружења пред последњи светски рат у Куманову је била 481 трговачка и 451 угоститељска радња⁴⁸).

Нагли развитак Куманова у врло живо трговачко место није давао да се упоредо са развојем трговине развијају и занати у њему. Кроз целу другу половину прошлога века неких занатлија или није било уопште у Куманову или је производ њихових радњи био слаб према великој потражњи на кумановском тргу. А потражња је била велика, јер се ту на пазару скупило много света и то још од средине про-

⁴⁷) *Јов. Х. Васиљевић*, нав. дело, с. 54 и 81.

⁴⁸) Од трговачких радњи је по браншама било: бакала 212, пивара 65, манифактуриста 55, галантериста 31, трговина сировим кожама 10, трговина прерађеним кожама 7, житарара 16, трговина прозорским стаклом 18, железарија 13, брашнара 11, ситничара 9, трговина грађ. материјала 5, бижутерија 5, књижара 4, продавница велосипеда 4, продавница фото-материјала 3, трговина стакларија и посуђа 3, продавница шиваћих машина 3, продавница електро-материјала 2, продавница креча 2, продавница рибе 2 и комисиона радња 1.

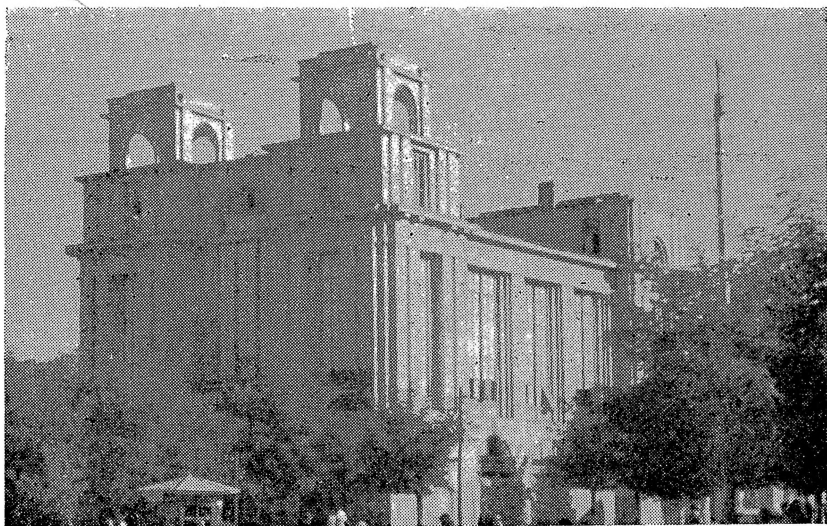
Од угоститељских радњи је било: хотела са гостионицама 5, гостионица 5, кафана 7, крчама-механа 55, ханова 20, кафе-чајиница 16, народних кухиња и ћеваџиница 23 и млекарница 10.

шлога века, ако не и од раније. Још 1858 Хан бележи да је у Куманову »*der ausgezeichnete Bazar*«. На том таквом тадашњем одличном пазару, као и на нешто друкчијем, који је могао бити све већи и бољи, продавала се и разна занатска роба. Како се у Куманову није производило толико занатске робе и како неких заната уопште није било, то се на кумановски трг задуго, до рата 1877—78, доносили занатски производи из суседних градова Скопља, Велеса, Штипа, Кратова и Врања. Готови хаљетци, мушки и женски, доношени су из Скопља, Велеса и Штипа. Хаљетке су куповали углавном муслимани, Турци из вароши и мушке и женске, а Арбанаси са села само женске. Кожене хаљетке ћурчиске производње за македонско становништво до средине прошлога века, док се нису неки од ћурчија настанили у Куманову, доносиле су занатлије из Велеса. Кожна обућа је доношена из Скопља, Врања и Кратова. Кратовци су ту доносили и своје мутавциске производе. Исти је случај био и са ужарским производима, које су до 1877 доносили из Врања и са кујунциским производима, које су доносили занатлије из Скопља и Велеса итд.⁴⁹). Велешанци су доносили и грнчарију и то све до балканског рата, када је досељавањем Пироћанаца тај занат ојачао, јер је међу досељеним Пироћанцима било и доста грнчара, те су од тада Велешанци доносили само луксузнију робу те врсте. Грнчарија је у турско доба доношена из Биљаче, а ужарију по ослобођењу Врања 1878 доносили су ужари из Бујановца.

Доношењем робе у Куманово тако само за пазарне дане, многе су се занатлије почеле и настањивати у Куманову. Као први пекари још пре стотину и више година били су неки Грци из Јањине, а потом, око средине прошлога века, као пекари су досељени Спахијини из Мургаша. За њима су доцније поред механичке радње отворили и пекарску радњу Гареве из Башиног Села. У најстарије занате се убрајају још ћурчиски, терзиски, бојациски и самарцијски занат. За ћурчиски занат се на пр. зна да су га донели Велешанци и то још око 1830 год. Терзиски занат су пренели Власи из Крушева и Македонци из Велеса. У терзије су тад спадали и везачи срмом тзв. „срмакеши“, који су срмом или свилом („бикме“) везли и турска и хришћанска мушка одела. Тај је занат доцније слабио и Власи га затим напустили. Једини који је око 1880 тај занат обављао био је Велешанац Димко Мишевски-Грбе. Кујунциски занат је такође пренет из Велеса и Крушева. Први кујунција из Куманова био је Кумановац Хаџи Стојилко Деспотовски, који је тај знаат научио

⁴⁹) Види о томе: Јов. Х. Васиљевић, нав. дело, с. 63, 72, 73, 76 и 80 и Тодор Борђевић, нав. дело, с. 33.

у Велесу и који је око 1830 отворио прву кујунџиску радњу. За њим се међу старијим кујунџијама помињу Влах Алекса из Крушева и после 1870 Влах Ташков, такође из Крушева. Чак је и 1909 у Куманову само један Кумановац био кујунџија; све друге радње (8—10) биле су у рукама Влада и других досељеника. *Обућарски занат* је пренет из Врања. Само је тај занат започет доста доцкан, тек 1872. Те године је прву обућарску радњу отворио Кумановац Илија Поповски, доцнији поп Илија, који је тај занат научио код Ристе Дошљака у Врању, а одмах за њим се као обућар преселио из Врања тај његов поменути мајстор, а после две године (1874) и Врањанац Коста Цепоус. По ослобођењу Врања, са пресељавањем његових муслимана у Куманово, тај се занат појачао, јер је међу досељеним врањанским мухацирима било

Занатски дом у Куманову

доста обућара. Само је тај занат у Куманову све до 1890 год. уствари био папуџиски. Отада се он преобраћа у обућарски („кондураџиски“) занат, јер су главну обућу кумановског становништва раније чинили опанци. И *абациски занат* у Куманову потиче из доба када и кондураџиски. Први абација је у то доба био Кумановац Дедо Пендиљ, само се не зна где је тај занат научио. Још млађи је *казацинско-калаџиски занат*. Њега су после 1880 год. пренели Власи из Крушева (Измер, Пуревски и др.⁵⁰).

⁵⁰) Поред мојих података о изнетом развоју заната у Куманову послужило сам се и подацима из навођеног дела Јов. X. Васиљевића, с. 71—75.

Поред наведених, у Куманову је било и има и разних других заната. Само нам овде није намера да изложимо постанак свих заната, већ да истакнемо како су се, зашто и из којих градова занати преносили у Куманову. Крајем турске владавине и доцније, све до 1925 год. у Куманову је постојао чак и *цреварски занат*. Њим су се бавиле три јеврејске куће које су се биле преселиле из Скопља. По статистици Занатског удружења, у Куманову је 1947 год. било 56 разних заната са 698 радњи⁵¹).

Колико је занатство у Куманову било јако и напредно види се и по Занатском Дому, који је до последњег рата био највећа и најлепша зграда у Куманову.

Укупно је, дакле, у Куманову било 1330 трговачких, угоститељских и занатских радњи. Број радњи је нарастао толико, захваљујући раније истакнутој великој тржишној области Куманова. Поред стоке која је ту допоњена на пазар и из места ван кумановске околине, затим жита које је такође доношено и из суседних срезова, на кумановски трг су довожени дрво, ћумур и дрводелски производи (држалање, лопате, виле и др.), нарочито из карадачких села, чак и са гњиланског дела Карадака. Из гњиланског Карадака, односно из летничке католичке жупе, на кумановском тргу су одличну прођу налазили и коларски производи, нарочито точкови за волујска кола.

Исто као и ови поменути произвођачи, који су своје производе доносили на кумановски трг само у пазарне дане, тако су и оне поменуте занатлије из суседних градова, док у Куманову још није било или док још није било довољно занатских радњи, своје производе доносили само за пазарне дане. Пошто су имали више путовати, они су своје производе доносили уочи пазарног дана, у среду, у четвртак на пазарном дану их продавали, а петком би се враћали натраг у своја места (Скопље, Велес, Штип, Кратово) са непродатом

⁵¹) Бројно стање занатских радњи у Куманову, по занатима, 1947 године било је следеће: обућара 70, кројача 49 (за мушка одела 44, за женска 5), ковача 44, поткивача 40, ћурчија 38, берберо-фризера 30, пекара 29, бозација и оријенталских посластичара 28, столара 28, тенекерија 23, колара 21, терзија 19, посластичара и продавца бонбона 18, калаџија 17, опанчара 16, штављача кожа 13, ужара 13, качара 12, мутавија 12, машинских плетачица 12, леблебиџија 11, казанџија 10, месара 10, рогажара 10, абаџија 9, грнчара 9, самарџија 9, молера и фирмописаца 8, воденичара 7, зидача 6, електро-инсталатера 6, папучара 6, часовничара 6, фотографа 6, седлара 5, влачара 5, кашара 5, кујунџија 4, содација 4, бојација 4, бравара 3, налуџија 3, пушкара 3, јорганџија 2, кречара 2, аутомеханичара 2, прецизних механичара 2, оправљача и изнајмљивача велосипеда 2, метлара 1, стаклорезаца 1, каменорезаца 1, везача 1, цревара 1, штмапара и књиговезаца 1 и циглара 1.

робом, да тако понове у наредној седмици, и лети и зими. Такву су трговину водили и неки трговци. Међу њима је било Јевреја из Скопља, који су доносили „нирнбершку“ и другу ситну робу (исечена кожа за опанке, ремени, ножеви, звона за стоку и др.). До 1880 г. било је чак и таквих манифактуриста. То су били трговци који су живели и имали своје радње у Скопљу. Поред тих радњи у Скопљу, они су под закуп држали и радње у Куманову, нарочито у Безистену. Те су радње отварали само у пазарним данима, када би долазили у Куманово и попуњавали их робом, иначе би их сутрадан затварали и враћали се у Скопље. Пошто у Куманову није било мењача новца, то су кумановски трг посећивали мењачи из Скопља. Како је кумановски пазар редовно био добро посећиван, то су га последњих година турске владавине ти мењачи редовно посећивали сваке седмице. То су били Јевреји из Скопља. И они су долазили средом, а враћали се петком. Тако је Куманово у 19 веку, па чак и у његовој другој половини по оваквој трговини потсећало на трговиште вашарског типа.

У Куманову је све до последњег рата и кућна радиност била јако развијена, а нарочито ткање сукна. Тим су се ткањем бавиле жене сиромашких породица. Ткало се много, да су се израђеним сукном не само задовољавале потребе града и околине, већ се већи део извозио по Македонији и Косову. Вуну су те породице обично куповале од трговаца вунара или је добијале на кредит, а ови им после откупљивали израђено сукно.

У Куманову је добро заступљена и пољопривреда и кумановско становништво добрим делом живи и од пољопривреде. Како је Куманово добрим делом расло и од досељеника са села, то је пољопривреда у њему увек била добро заступљена, јер су они при пресељавању у град куповали земљу у градском хатару и бавили се земљорадњом. А земља је поред Куманова доста погодна за земљорадњу. Још *Евлија Челебија* у 17 веку каже да винограда и башта око овог града има у изобилју⁵²). Башта има и сада и било је и кроз цео 19 век, јер и *Ами Буе* 1838 год. каже да је Куманово опкољено врло добро гајеним и вештачки наводњаваним баштама⁵³). Винограда међутим Куманово нема; грожђе се на кумановски трг доноси са села на подножју Карадага, из Скопља и Велеса, а тако исто и воће, које Куманово такође нема и које је добијало из села са подножја Карадага и од Криве Паланке.

⁵²) *Йорданъ Ивановъ*, нав. дело, с. 220.

⁵³) *Ами Буе*, нав. дело, с. 304.

Поред баштованства, којим се Кумановци баве и чије се баште и пружају поред Куманова са северне и источне стране дуж Липковске и Кумановске Реке, чији се производи носе и на трг у Прешево, кумановско становништво се бави и сејањем житарица, а исто тако и пајењем дувана и афиона. Кумановски дуван иде у другу врсту, а гаје га Турци и Арбанаси. Афион је међутим одличног квалитета. Њега паје углавном Македонци.

Према попису од 1931 год. 31,1% кумановског становништва чине земљорадници. Они су по својој бројној јачини скоро једнаки највећој групи-занатлијској, која чини 33%⁵⁴).

Са већим привредним развојем Куманова почела се у њему јављати и *индустрија*. Прва индустријска предузећа била су *шарлаганџинице*. Основане су још пре балканског рата, за турске владавине. Прва шарлаганџиница је била мала, са машином коју је окретао коњ. Била је својина Башиноселаца Цимревих, који су је подигли уз своју механску и бакалску радњу. После њих су ускоро Мишкови и Перкови, такође Башиноселци, подигли још по једну. Испрва се шарлаган у њима производио из афионског семена, после балканског рата — од сусама, а доцније од сунцокрета. Од 1946 год. су престале да раде.

Од 1912 до 1941 код садашње дуванске станице, у згради садашњег магацина за петролеј, радила је једна *кавалџиница*. Године 1926 подигнут је модеран *парни млин* и уз њега *електрична калорична централа*, а доцније још један млин. Од индустријских предузећа биме су подигнуте још *1 црепана* и *4 циглане*. Постојала је и једна мала *пивара*, која је са почетком рата 1941 престала да ради.

После првог светског рата основане су и две новчане установе, једна 1922 (Кумановска трговачко-индустријска банка) и једна 1928 (Кумановска извозна и прометна банка), обе са по 2.000.000 динара основног капитала.

Таква је била привреда Куманова у његовој прошлости. Истицали смо да је нагло напредовање његове привреде дошло од његовог одличног положаја, који у привредном погледу окупља не само свој административни срез, већ и велике делове свих околних срезова, па добрим делом и њихове прадове. Због неизмењених саобраћајних прилика перспектива будућности овог града је и сада добра. Државна трговачка предузећа се нагло развијају и број њихових радњи непрестано расте. Исти је случај и са трговачким за-

⁵⁴) Anton Melik, O poklicni sestavi prebivalstva v mestih Jugoslavije. Geografski Vestnik (Ljubljana), letnik XII—XIII (1936—1937), с. 199.

другарским системом. Занатлије су највећим делом у приватном сектору, али их има и који су ушли у задругарски систем рада, тако да је 1947 постојала једна мугавџијска задруга. Поред тога постоје већ и градска предузећа за поједине врсте заната (месарски, пекарски, кројачни, обућарски и др.), а као највећа предузећа су Градска столарска радионица са око 60 радника и Кошуљарска задруга, највеће предузеће те врсте у Македонији, у којој је запослено преко стотину радница.

Може се слободно рећи да привреда Куманова има опет онај замах, који је од краја 18 века показивала непрекидно све до последњег рата. Подизањем железничке пруге према Овчем Пољу, чији се део до варошице Св. Николе има извести у 1950 години, Куманово ће у скорој будућности показати још већи привредни замах но што га је досад показивало, те ће оно и у будућности бити један од највећих и најважнијих привредних центара у Македонији.

IV СТАНОВНИШТВО

Најстарији помен Куманова, како видесмо у одељку о постанку и прошлости, потиче из 1660 године. По томе, што се ту код тог првога помена, у путопису Евлије Челебије, наводи џамија, а поред ње још и медреса и текија, види се да је ту било муслиманског становништва. Је ли поред муслимана било у граду и хришћана или још ког другог становништва, из Евлијиних бележака се не види, јер се у њима ништа не говори о кумановском становништву.

Да ли је међу тим Турцима било и њихових сродника Кумана, по којима је, како се мисли, Куманово добило своје име, не може се ништа казати, јер о томе нема ни писаних података нити пак каквог знања код турског и осталог становништва у Куманову. Највероватније је да су ти кумановски Турци у 17 веку били турски колонисти из Мале Азије, као и по другим градовима Балканског Полуострва. Чак је и у самој околини садашњег Куманова било доста Турака. Турска оаза у Македонији изгледа да се тада протезала и северније од садашње њихове оазе на Овчем Пољу, па захватала и кумановски крај. На то указује не само факат да су неки садашњи или доскорашњи прави турски родови досељавани у Куманово из неких села у околини, већ и то да у 19 веку нека македонска села, поред тога што су имала словенска имена, у турској администрацији имала турске називе, који су и данас у приватној употреби код кумановских Турака (Пројевце — Баракли, Скачковце — Али Факилли,

Клечовце — Чауш Ђој, Шупљи Камен — Асилли). Назив села Којнара, које се турски звало и *Бектешли*, као да указује да је у њему живело турско становништво из Коније. А као да је међу Турцима овога краја било и турске етничке групе Јурука, јер је код Клечовца забележен топографски назив Јуручки Гробишта⁵⁵).

У почетку и на крају 18 века Куманово се, како видесмо у одељку о његовој прошлости, помиње у путописима дубровачких посланика, али се, на жалост, ништа не говори о његовом становништву ни о његовој величини уопште. Нагласили смо да је оно на прелазу 18 у 19 век било незнатна варошица. Мора да је и оно, као и многи други наши градови, опало и уназађено после оних кратковремених аустријских продирања на Балканско Полуострво у току ратовања Аустрије са Турском 1689 и 1737 године. Од старих турских родова је остао мален број, па се чак један део тих родова и иселио по балканском рату.

Међу најстарије турске родове убраја се род *Оџак*. Само презиме му чак каже да је најстарији род, да је за остале родове, који су доцније досељавани, он важио као оџаклија, старинац. Некада је то био јак и разгранат род, али је у новије време изумро и сада спао на једну кућу. У чифлички посед је имао село Ржановце. — У исто тако стари род, који је у феуд имао село Бедиње, убрајали су се и *Займи*. По презимену се види да је то био спахијски род, да је, уз одговарајуће дужности, имао на уживању зијамет. Њихових потомака нема више, јер је род потпуно изумро. — *Хаџи Ибраим так'ми* (Хаџи Ибраимови) или *Џацелер* такође се убрајају у старе и праве Турке. Називају се Шамлијама (Сиријанима) можда зато да би истакли своје турско порекло, везујући веру и нацију уједно, иначе ће бити из Мале Азије. — *Котлелер* су такође стари турски род, за који се не зна кад је и одакле досељен. Међу осталим старим турским родовима су *Мамутбегови*, чији су преци досељени из сада запустелог села Бислима на Пчињи. По њиховом дугом занимању сточарством изгледа да су потицали од етничке групе Јурука. Припадали су турском племству, јер су само они и изумрли род *Ћефтелер* имали у Куманову титулу бегова. — У старе турске родове, чији су се преци доселили из околине, спадају још *Џебелџи*, што значи брђани, који су се доселили из Асилли (Шупљи Камен) и род *Турк Хоџа*, чији се преци доселили из Чауш Ђоја (Клечовца).

По тим неуспелим аустријским походима крајем 17 и почетком 18 века настаје дубоко продирање Арбанаса у српске и македонске крајеве. Према Куманову су они још у току

⁵⁵) Јов. X. Васиљевић, нав. дело, с. 175.

18 века били допрли до планине Скопске Црне Горе, спутивши се и на њену источну падину. Можда је међу великим бројем иселених муслимана у Турску по балканском рату било и таквих родова пореклом из Албаније, досељених још у 18 веку. Но таквих нема међу садашњим муслиманским родовима. Најстарији међу њима броје око 120 година од досељења у град. То су *Спахилер*, досељени из Албаније преко кумановског села Матејче, *Дели Јашар*, преко Качаника, *Чоно*, преко прешевског села Лојана и *Малџоци*, преко Горње Мораве. За њима су, око 1860 године досељени и *Тенекеџилер*, преко кумановског села Никуштака⁵⁶).

Године 1878 у Куманово је дошло доста избеглица („маџаџера“) из ослобођених крајева Србије и из тада ослобођене Бугарске. Међу њима је било Турака, Арбанаса и Помака. Мухаџира Турака из Србије било је из Пирота, Беле Паланке, Ниша, Лесковца и Врања. Сматрали су се за Турке и говорили турским језиком. Од 80 кућа, колико их је дошло, сада их има око 30, јер су се по балканском рату иселјавали у Турску. Арбанаса мухџира највише је било из Мјасурице. Њих има и сад (*Бинаковци*, *Калабовци*, *Деветинци*), иако су се добрим делом и они иселили. Међу мухџирима из Бугарске је поред Турака било и Помака. Сем две куће Турака, од којих је једна из Ловеча, а друга са Дели Ормана, њих нема више, јер су се иселили.

Поред Турака и Арбанаса у Куманову је последњих деценија турске владавине било и других муслимана. Било је наиме још и Татара и Черкеза. Татари су били са Крима, а Черкези досељени из своје постојбине са Кавказа. Черкези су дошли 1864 године, а Татари на неку годину пре њих. Татари су живели у самој вароши, у прупи, тако да су чинили готово посебну махалу, јер их је било око 30 при доласку, а око 40 кућа при иселјењу 1912 год. Од њих је сада заостала само једна кућа (Али Абдил). Черкеско насеље је, међутим било изван вароши, као посебно село, код садашње кумановске железничке станице. Једино су од њих две куће прешле у град, где и сада живе, док су се они из њиховог насеља код станице сви иселили још 1912 године.

Док се из првог помена Куманова у Евлијином путопису индиректно види да је у њему било муслиманског становништва, такав се закључак не може извести и за хришћанско становништво. Али аналогно са осталим нашим прадовима у

⁵⁶) Последњих година турске владавине у Куманову је било и неколико кућа католичких Арбанаса. Било их је из Скадра и Баковице. Сад су заостале само 3 куће (род *Лалес*), досељене из Баковице 1909 године.

то време, па и врло малим, као што је био Качаник, може се рећи да је тада и у Куманову било хришћанског становништва⁵⁷). Међу садашњим становништвом има два македонска рода, за које се не зна да су од некуд досељени и који се зато убрајају у старинце. То су *Пузаљка* и *Чавдарци*. У старе родове спадају још *Гудуровци*, *Цаћеви* и *Шуманци*. За *Хаџи Стојиљковце*, који су такође један од најстаријих родова у Куманову, зна се да су досељени са Бабуне. Поред ових поменутих родова, који су бар крајем 18 века живели у Куманову, било је ту сигурно и других македонских родова, али не много, и од почетка 19 века, када се Куманово поново издиже до степена варошице, почиње се у њега досељавати македонско и друго хришћанско становништво. Биће да у другој половини 18 века због малобројних хришћанских домова Куманово није ни имало свога свештеника. Оно па добија тек почетком 19 века када се хришћанско становништво намножило у њему. Први свештеник у тој новијој историји Куманова био је парох суседног села Пројевца, поп Младен, који се преселио у Куманово, где остаје једини свештеник све до 1818, када му се за свештеника рукоположио и син Димитрије⁵⁸). Његови потомци, названи Икономови, по овом поп Димитрију који је постао иконом (прота), расељавали се током времена, тако да их у Куманову нема више. У то време почетком 18 века, досељени су и Паламаревихи из Врања, чији су се потомци раселили у последње време.

У то време је, видесмо, Куманово улазило у област Хивзи паше скопског, која је, како смо раније навели, била врло напредна, јер је овај паша поклањао велику пажњу безбедности и трговини. Куманово је услед тога брзо напредовало, што је привлачило привредни свет, те је услед тога број хришћана у њему врло брзо растао. Оно је 1805 г. имало већ свога учитеља, неког Гаврила Кратовца⁵⁹).

У трећој деценији прошлога века се *Шољаци* и *Богданци* досељавају из села Матејче, а нешто доцније, око средине прошлога века још и *Спахџини* из села Мургаша и *Лопарци* из Прешева⁶⁰).

У другој половини 19 века, пре рата 1877/78, досељени су *Бислимски* из сада пустог села Бислима, *Пуцкови* из села Сопота, *Чоробенски* из Липкова, *Левкови* из Четирца и др.

⁵⁷) Види: А. Урошевић, Качаник. Гласник Скопског научног друштва, књ. XI, с. 189.

⁵⁸) Јов. X. Васиљевић, нав. дело, с. 44 и 505.

⁵⁹) Јов. X. Васиљевић, Просветне и политичке прилике... Београд 1928, с. 74.

⁶⁰) Поред ових родова било је и других, од којих су се неки раселили (*Путинци*), а неки изумрли (*Борозанови*, *Рикачовци*, *Вацеви*, *Баба Девкини* и др.).

Међу тадашњим досељеницима било је и Врањанаца, од којих су сада само *Даштевци*.

После поменутог рата настаје јаче досељавање македонског становништва из околине, тако да само из Отље има око 50, из Нагоричина (Старог и Младог) око 120 кућа, а са по којом кућом има досељеника из готово свих кумановских села. Било је досељеника и из околних градова. Из Штипа су између рата 1877/78 и балканског рата досељени *Јосифови* и *Андонови* као манифактуристи и *Тасевски* као папуџије. А нешто пред балкански рат су из Велеса као слуге или ортаџи у Башиноселаца дошли *Кусићерци* и *Паневи*.

Од хришћанског становништва је, поред Македонаца било у Куманову, како видесмо и код привреде, још и Грка и Цинцара.

Грци су досељени још пре зидања садашње старе кумановске цркве 1851, јер су као кумановски грађани учествовали у пружању помоћи за њено зидање. Од тих Грка су сада заостали родови *Дувлис*, *Зурдумис* и *Кондокалис*. И ови, као и други, који су се временом иселили, досељени су из Јањине као хандије, механџије и пекари. Последњи се међу њима иселили Гудоси у Скопље 1942 год.

Цинцари су пак досељавани из Крушева као трговци, механџије, занатлије, па је међу њима било чак и кириџија. Најстарији цинцарски род у Куманову је *Нерандза*, који је са још неким иселеним и изумрлим родовима дошао при крају друге половине прошлога века. Остали су се досељавали од спајања вардарске са моравском пругом (1888). Са пуштањем те пруге у саобраћај досељени су *Ђорђеви*, *Пуревски*, *Ицо* и *Ташкови*. После њих, пред крај прошлога века, досељени су *Барба*, *Измер* и *Тагазовски*, док су неки досељени чак по балканском рату, као *Николовски* и *Зисовски* 1920 и *Велковски* 1923 год.⁶¹⁾

Јевреја у Куманову сада нема, а што их је нешто било крајем турске владавине и мало по балканском рату, може се узети као неуспели покушаји да се настане у Куманову, Први насељени Јеврејин био је онај поменути Јака из Солуна, који је производио „шпиртовачу“. После њега су дошле још неке три куће из Скопља, које су се бавиле цреварством, али се по балканском рату, неке 1915, а неке 1925, враћају у Скопље. — Код говора овде о Јеврејима у Куманову вреди забележити да су турске власти деведесетих година прошлога века сместиле у Куманову једну групу јеврејских породица протераних из Русије. Само се ти Јевреји нису дуго задржали; после пет-шест година су се отселили незнано куд.

⁶¹⁾ Пред балкански рат било је око 10 кућа Грка и око 30 кућа Цинцара. Цинцари су имали румунску основну школу, која је радила око 30 година. Српске власти су је 1912 г. затвориле под изговором да не одговара хигијенским условима.

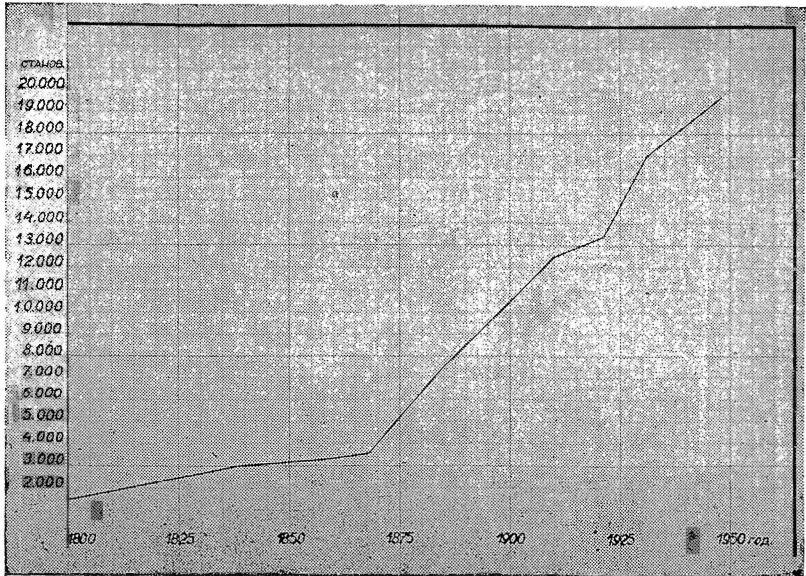
Цигана има око 200 кућа, од којих стотину кућа хришћанских и стотину муслиманских. Хришћански Цигани су досељени из околних села, где су били чифчије или момци. И сада су они највећим делом пољски радници, а неки од њих и свирачи. Било их је више, али су се многи још за турске владавине иселили у Скопље. Муслимански Цигани су такође досељавани из околине. Највећим делом су ковачи, чистачи, носачи, тестераши, а доскоро су неки од њих били и џамбази.

После балканског рата настаје исељавање Турака и Арбанаса у Турску и у периоду од балканског до другог светског рата иселило се око 500 муслиманских кућа. Али место да услед тог исељавања опада, Куманово је и даље, све до другог светског рата, показивало непрекидан прираштај, јер се, због његовог даљег и наглијег развитка, становништво досељавало и из околних и из удаљенијих крајева.

Поред осталих досељеника овога доба ту спадају и све башиноселске породице, јер су они помињати привредници из Башиног Села, који су у Куманово почели да долазе још седамдесетих година прошлога века, све до балканског рата живели у Куманову као прави печалбари, без породица. Своје породице нису доводили из Башиног Села да би им оне тамо обрађивале винограде, те да би што мање куповали туђе вино и ракију, већ продавали своја пића и тиме имали боље приходе у свом механџилуку. И козна да ли би и по балканском рату преселили породице да им у селу 1912—1914 године винограде није уништила филуксера. Оставши им онда породице без посла, пошто су се бавиле углавном виноградарством, Башиноселци у Куманову купују или подижу куће и пресељавају своје чланове. Тад су купили и дућане, јер су дотле, као „гурбетчије“ радили у туђим дућанима, под кирију. Тада су, дакле, између балканског и првог светског рата досељени сви родови из Башиног Села. То су: *Цимревски, Пешови, Гареви, Шаћирови, Манушови, Андонови, Чушкари, Барјактари, Толеви, Мишкови, Дудићи, Давовски, Атанасовци, Диманини, Табаци, Калеје, Сливови*. Таквих печалбара без породица било је и из Рудника и Новачана (такође из велешке околине), па су и они из истих разлога довели своје породице. Из Рудника су тада досељени *Наумчевски*, а из Новачана *Пачковци* и *Петровски*⁶²).

⁶²) Печалбара без породица било је нешто у Куманову и чак 1947 године. То су били бозације, леблебиције, посластичари и апшчије. Укупно су држали 18 радњи. Сопственици су им били: из призренске Горе 3, из Галичника 5, из тетовских села Јеловљана 6, Новог Села 3 и Урвича 1.

Поменутиџ исељавањем муслимана у Турску по балканском рату број муслиманског живља у Куманову је опадао, али ипак не много, јер се у накнаду за исељене, привучени привредним развојем Куманова, досељавали муслимански Арбанаси из арбанашких села са Карадага и његовог подножја. Опадање је уствари привидно, јер број муслиманског живља од балканског рата наоџамо није у оној сразмери, према осталом становништву, у којој је био пре тога рата. Од балканског рата па до другог светског рата македонско становништво се доселило у доста великом броју, а поред њега је дошло и доста српског становништва из Србије, нарочито из Пирота и Врања. До рата 1877/78 у Куманову је већина била муслиманска, а на прелазу 19 у 20

Пораст броја становника у Куманову од почетка 19 века.

век већину чине хришћани⁶³). Отада су муслимани непрестано у мањини. По државном попису од 1921 године према пријављеном матерњем језику је од муслимана (без муслиманских Цигана) турски језик пријавило 2917, а арбанашки 641 лице⁶⁴), што према укупном броју тадашњег становништва у Куманову (14.300), у процентима износи: 21,8 за турски, а

⁶³) В. Канчовџ Македонија, Софија 1900, с. 215.

⁶⁴) Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921 године. Издање Опште државне статистике. Сарајево 1932, с. 100.

4,8 за арбанашки језик. Исељавањем Турака и потурчених Арбанаса у Турску и досељавањем Арбанаса из карадачких и других села тај се однос изменио у корист Арбанаса. Ту има и чињенице да се један број потурчених Арбанаса, због буђења албанске националне свести, враћа својој националности. Број деце у турској и арбанашкој школи је 1947 године био скоро подједнак.

Како је Куманово расло у погледу броја становника од почетка 19 века приказује нам дијаграм у овом одељку. Како старији подаци пружају бројеве кућа, односно домаћинства, а новији — бројеве становника, то су, за израду тог дијаграма, бројеви кућа из старијих података, рачунајући просечно по 5 становника на кућу, преобраћени у бројеве становника.

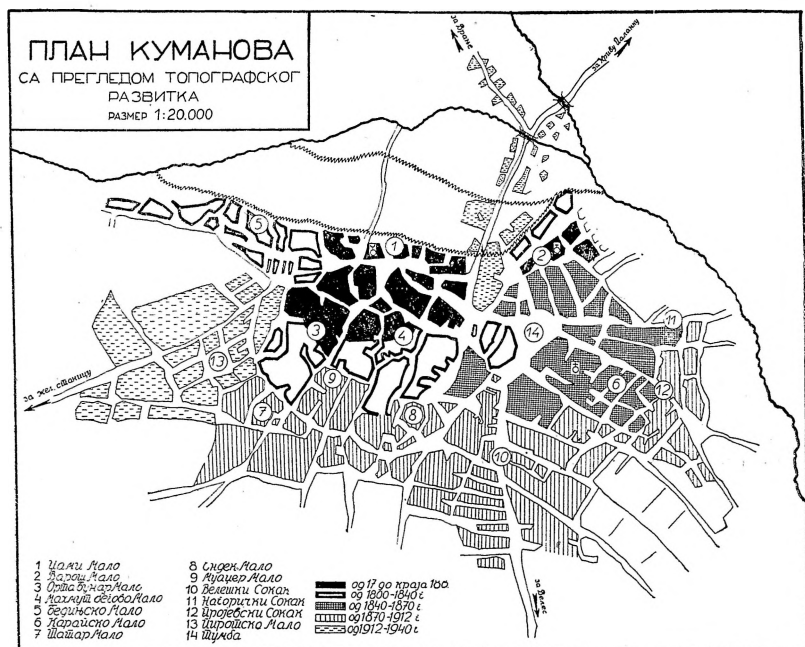
Што се тиче *културног стања* кумановског становништва, може се рећи да је оно до грађења моравске пруге, односно до краја претпоследње деценије прошлога века доста заостајало иза суседних градова. Куманово је било ново место, са много сељачког и полусељачког становништва, јер је највећи прилив становништва долазио са села. Па и доцније, све до балканског и првог светског рата, старих градских или досељених градских породица је било мало према броју тих сељачких и полусељачких породица. На градски живот је све до рата 1877—78 вршило утицај Врање, једно, преко досељеника из Врања, друго, што су Кумановци изучавали занате у Врању, што се види и из тога што се женскиње у Куманову до тога времена и нешто доцније носило „а ла турка“ као и у Врању пре његовог ослобођења од Турака. По том рату, када се Врање одваја од Турске, почиње утицај из Велеса, односно из Башиног Села. Ово велешко село је и тада живело градским животом. Ношња жена и девојака из Башиног Села, је, када би оне долазиле у посету својима у Куманово, који су, како смо видели, све до балканског рата живели без породица, служиле као узор и, угледајући се на њих, кумановско женскиње је са старе градске ношње „а ла турка“ или директно са сељачке ношње прелазило на нову градску ношњу европског стила.

Муслимански градски живот је до рата 1877—78 такође изостајао иза таквог живота у суседним градовима, јер је и муслиманско становништво у Куманову исто тако највећим делом било сељачко. Тек су мухацири из Врања, Лесковца и других градова Србије подигли градски живот на нешто виши степен. Многи од њих су постали државни службеници у свом новом месту, јер су били добро писмени, док је писменост код кумановских муслимана дотле стајала врло

слабо, те су им раније за службенике долазили људи махом из других места. Мухацири су донели и богатију и разноврснију кујну, а до њиховог доласка се кујна кумановских муслимана слабо разликовала од кујне суседних муслиманских села.

У ТОПОГРАФСКИ РАЗВИТАК

Забележено је предање да је Куманово постало расељавањем Куманичева, које је, опет по том предању, пре турског освојења постојало за десетак километара источно од садашњег града, у јужном делу хатара села Младог Нагоричина⁶⁵). Као што се у одељку о постанку и прошлости нисмо

упуштали у то да ли је име Куманова дошло од Кумана или не, тако ћемо поступити и овде, тим пре, што, сем тог предања, нема никаквих других доказа за то. Најстарији помен Куманова је, како смо већ износили, помен који нам пружа Евлија Челебија, а по Старој Цамији, затим по поменутом пробу Хаџи Османа бин Сулејмана из Евлијиног доба и по

⁶⁵) Јов. Х. Васиљевић, Јужна Стара Србија I, Кумановска Област. Београд 1909, с. 19, 42, 43.

старом порушеном хамаму у близини џамије види се да је тадашње Куманово било на садашњем месту.

То Куманово из 17 века, које је, по Евлији, имало 600 кућа, протезало се у северном делу садашњег града, око Старе Џамије, где је била и чаршија, јер Евлија каже да је џамија у чаршији⁶⁶). Хришћани су, како смо у претходном одељку претпоставили да их је било, живели свакако у одвојеној махали, садашњој Варош Махали, око садашње старе цркве. Евлија не помиње цркву, али се из наредбе султана Махмуда II из 1234, односно 1818 наше ере, која је издана поводом молбе кумановског становништва, види да је ту постојала стара црква св. Николе, коју је требало обновити⁶⁷). И на натпису изнад црквених врата из 1851 године, када је по добивеној дозволи црква подигнута, стоји да је она изнова сазиђана на ранијем истоименом храму („ново созидася сѣм црквъ на прежде нареченый храмъ еа иже во стѣхъ оца нашего Николаа“).

Са опадањем броја кумановског становништва у 18 веку биће да је Куманово и топографски смањено, само ће бити да је ту углавном смањен хришћански део, јер је по народном знању забележено да је око средине 18 века хришћанских кућа било само неколико, а турских много више⁶⁸). Између муслиманског и хришћанског дела изгледа да је било доста празног простора.

Као административно место у напредној Хивзи пашиној области Куманово у почетку 19 века показује приличан напредак, па из тих разлога настаје досељавање у ово поново оживело привредно место. Муслимани су попуњавали и проширивали већ постојеће *Џами Махалу* и *Орта Бунар Махалу* и подигли *Махмуд бегову* и *Беџињску Махалу*, а хришћани се насељавали само око садашње старе цркве, у *Варош Махали*. Око 1840 године Куманово се протезало само дуж Ваде и поред садашње старе цркве, и то опет не једноставно, већ са извесним празним међупросторима.

Између 1840 и 1870 године попуњавају се празни међупростори, али се Куманово и топографски шири. Варош Махала се проширује према југоистоку све до простора између садашњег Нагоричког и Пројевског Сокака. Наслањајући се на њу, у близини садашње нове цркве постала је тада *Каралска Махала*, названа тако по њеним оснивачима из села Карабичана. У близини Каралске Махале, на простору око садашње нове цркве, живели су муслимански Цигани.

⁶⁶) Ђорданъ Ивановъ, нав. дело, с. 220.

⁶⁷) Јов. X. Василевић, нав. дело, с. 46. Ту се вели да је била укупана у земљу за девет степеница.

⁶⁸) На истом месту, с. 43.

После 1870 године Куманово напредује нагло у сваком погледу, па самим тим оно од тога времена и топографски непрестано расте. Као продужетак Орта Бунар Махале и садашње Пиротске Махале настала је *Татар Махала* од колонизованих кримских Татара. Између Ендек Махале и Орта Бунар Махале 1878 су насељени мухацири из Србије и Бугарске и тај насељени део је прозван *Муџер Мало*. Због великог броја досељеника у то време испуњују се празни међупростори у граду, а истовремено се проширују и стари делови. До 1884 године Карапска Махала се продужује до средине Пројевског Сокака, Нагорички Сокак се продужује до млина, а Велешки Сокак једва да је ишао за десетак кућа навише од Тумбе и с једне и с друге стране. *Велешки Сокак*

„Велешки Сокак“ у Куманову

или како се због своје величине зове још и *Велешко Мало* настао је између 1884 и 1912 године⁶⁹). Од 1912 до 1930 године Куманово је нарасло дуж пута за железничку станицу, где су се махом населили Пироћанци, због чега је тај део и

⁶⁹) Како се Куманово од 1870 г. топографски нагло ширило, нарочито навише, према југу, показује следећи пример. Када су власти 1868 забраниле хришћанима да се сахрањују у црквеној порти, они преместе гробље код садашње централне основне школе у Велешком Сокаку. Кад је почетком овог века град допро до гробља, онда га они преместе под брдо, код садашње „Соколане“. А када је 1914 град допро и догле, гробље је премештено даље, ка селу Биљановцу.

прозван *Пирстска Махала*. Тад су се полуњавали и извесни празни простори у граду, као напр. између Варош Махале и Ваде поред улице, којом води пут за Врање и Криву Паланку, где су дотле биле баште за поврће.

VI ТИП

Куманово 17 века са џамијом, текијом, медресом, ханом и хамамом, како га *Евлија* помиње, било је, нема сумње, паланка турско-источњачког типа. Али са опадањем његовим у 18 веку оно је све више личило на село. И по свом извесном напретку у почетку 19 века оно није много отскакало од изгледа једног већег села. Године 1838 улице су му биле некалдрмисане, лети пуне прашине (зими свакако пуне блата), а дворишта према улицама ограђена оградама које су биле облепљене лепом од блата и сламе⁷⁰). Доцније, по свом извесном напретку и у погледу привреде и у погледу броја становништва, нарочито после седамдесетих година прошлога века, када га саобраћајне линије неј обилазе, већ се новоподигнути државни друмови укрштају у њему, Куманово има већ изглед вароши у унутрашњости Турске. У њему је чак и 1886 г. чаршија са ћепенцима и тезгама; куће ниске и у споредним улицама увучене у дворишта ограђена зидом према улицама; улице уске и криве, само ипак пространије него у старим турским градовима⁷¹), што се ово последње свакако односи на новије делове града. У то је време још било празних простора између појединих делова, само су ти делови, како *Ст. Новаковић* наводи, били обрађени као баште, које су биле добро наводњене, слично оном делу између Варош Махале и Ваде поред улице кроз коју води друм за Врање и Криву Паланку, за који у претходном одељку видесмо да је био под баштама све до балканског рата.

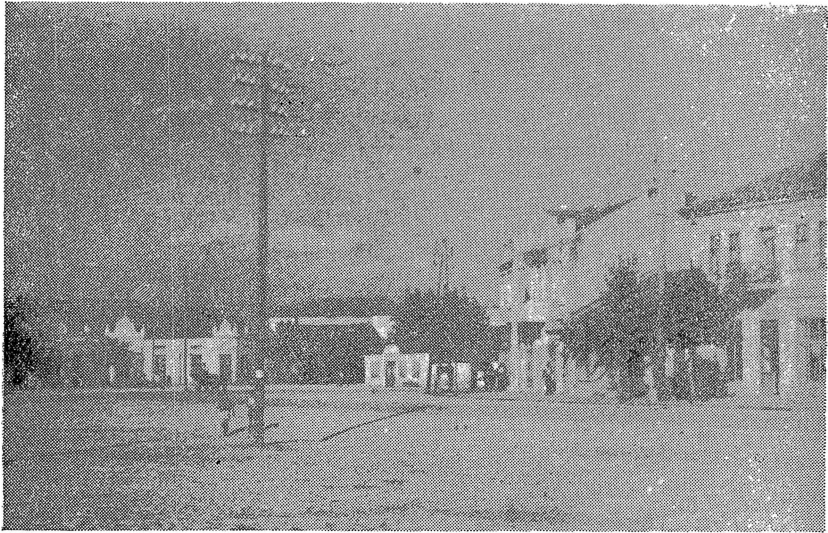
Куманово је, дакле, у доба пред спајање вардарске са моравском пругом имало изглед једне новије паланке, али са доста старог, турско-источњачког типа, чак и са приличним изгледом села. Сами Кумановци који памте то доба, употређујући га са садашњим његовим изгледом, зато што је у њему међу дворишним оградама било доста плотова, кажу да је било „како село“.

Са продуженим напретком, које је Куманово свестрано показивало после спајања вардарске са моравском пругом (1888), настаје и његово модернизовање у извесној мери. Само је оно већим делом било у приватној иницијативи и састојало се у подизању лепших кућа градског стила и у по-

⁷⁰) *Ati Boué*, нав. дело, с. 304.

⁷¹) *Ст. Новаковић*, нав. дело, с. 15—16.

дизању бољих и пространијих дућана и магаза. Било је нешто и општинског рада. На две године пред спајање вардарске са моравском прутом претседник општине је причао Ст. Новаковићу да од касапница, кантара и других општинских дажбина кумановска општина има око 4000 дуката прихода, да се тај новац троши на градске потребе, на калдрму, и да се општина стара да однекуд доведе воду у град⁷²). Вода је управо доведена тек 1893 из хатара села Бедиња, када је са седамнаест новосаграђених чесама увећан њихов број и потребе града у води прилично задовољене. Дотле се иначе три четвртине становништва водом снабдевало са извора којих је било у кориту Кумановске Реке. Са калдрмисањем је, међутим, ишло споро, јер су не само нови, већ и

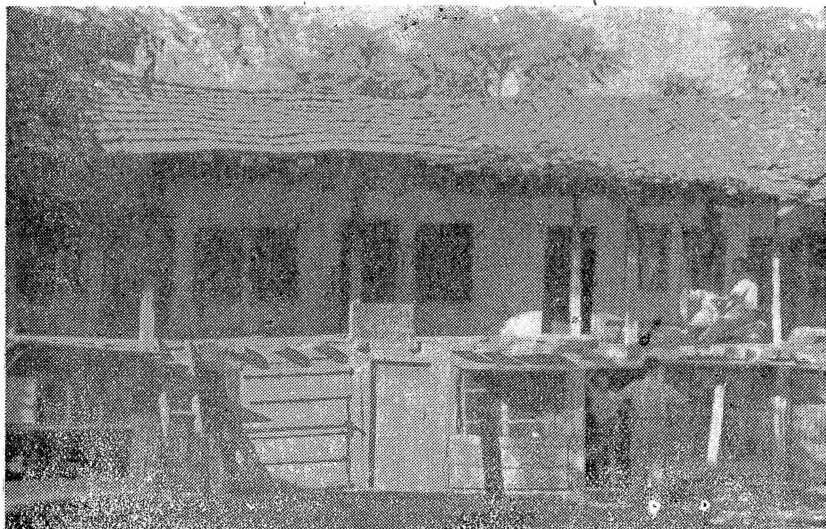
Садашњи изглед једног дела „Тумбе“ у Куманову

стари делови града били без калдрме. Калдрмисање је, дакле, ишло полако, и то од старих делова у турским махалама, тако да су нови делови калдрмисани пред балкански рат, од 1909 до 1912 године, и то не добро, јер су само средином улица постављене уске калдрме. Сточни Трг („Ајван Пазар“), који је био тада на главном тргу („Тумби“), по коме се зими једва ишло од блата, а на коме се налазила и општинска кућа („Беледија“), калдрмисан је у то време, пред балкански рат, и то после једне смешне сцене, коју је извео један тур-

⁷²) На истом месту, с. 16.

ски официр, доведши војнике са ралом и воловима да заоре неискоришћено земљиште. Тада је калдрмисан и Нагорички Сокак, а истовремено реновиран и део чаршије који се протезао дуж њега, у коме су радње дотле биле ниске и врло неугледне.

Почетком овог века општинска власт је почела да обраћа пажњу и на чистоћу у граду. Касапима је забрањено клање стоке пред својим радњама у граду, већ су то морали да обављају на Кланици, коју је општина подигла изван града, преко Реке⁷⁸). А и на неку годину пред балкански рат општина је извршила и делимичну канализацију. Канал је подземно спроведен од врха Велешког Сокака и преко Тумбе и Нагоричког Сокака одведен у Кумановску Реку; по бал-

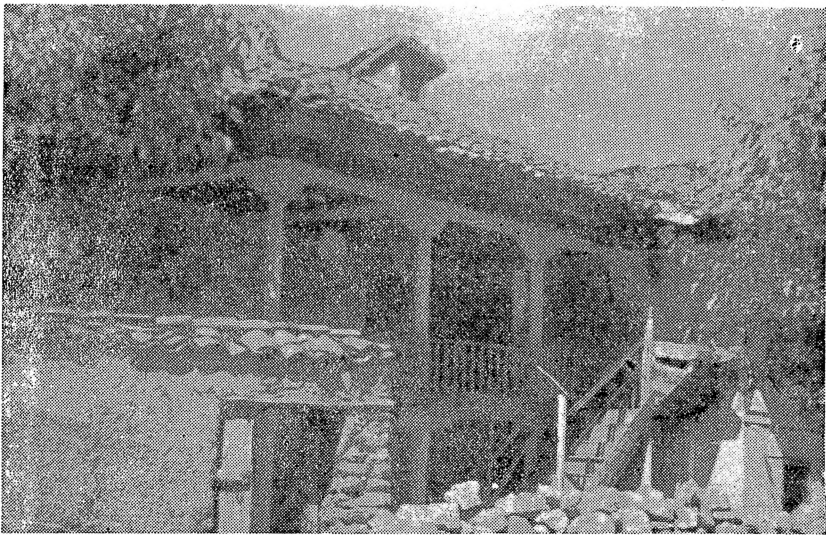
Један део Турчлане у Куманову

канском рату је разгранат и споредним каналима. Пред балкански рат је спроведен и канал испод Пројевског Сокака, али мали, само за одвод воде од кише.

Последњих година турске владавине чаршија је била у центру града и захватала исте делове као и сада. На садашњем главном тргу, на „Тумби“, био је, како видесмо, сточни трг („Ајван Пазар“) за крупну стоку, а трг за ситну стоку (овце, козе и свиње) био је у Нагоричком Сокаку и по улазима у његове споредне улице. На Тумби се прода-

⁷⁸) Јов. Х. Васиљевић, нав. дело, с. 54.

вало још и жито, а до 1912 било је и нешто радњи за продају воћа и поврћа. Изнад Тумбе, ка Ендеку, биле су касапнице, а иза њих ковачнице и нешто бакалских радњи. Источно од Тумбе пружале се патудиске радње, а одмах иза њих је била Ђурчиана, у којој је био скуп ђурчијских радњи у једном неправилном четвороугаонику, који је имао улазе са две супротне стране. Преко пута Ђурчиане, око Нове Џамије, која је порушена у балканском рату, на чијем је месту после подигнута општинска кућа, садашња зграда Градског Народног Одбора, биле су абацијске радње, а ту је био и трг дрва („Одун Пазар“). У непосредној близини је био и онај у одељку о привреди помињати Безистен, такође у четвороугаонику као и Ђурчиана.

Стара градска кућа у Куманову (раније својина Ташкових)

Сад је сасвим друкчије. На самој Тумби нема ниједне радње, већ само око ње. Безистена такође нема. Једино Ђурчиана још стоји. И радње по еснафима нису више онако груписане као што су донекле биле тада, већ разноврсно измешане.

Са досадашњим излагањем о типу Куманова и о његовом преображају и променама виделе су се донекле, бар индиректно, и преображаји и промене на кући у овом граду. Ипак ћемо мало и конкретно да прегледамо те промене на кући у Куманову.

Почетком 19 века, док је Куманово више личило на село но на град, и куће су у њему биле налик на сеоске, само су биле мање од њих. Састојале су се већином од два одељења, од „куће“ и „одаје“. Он средине прошлога века па до рата 1877—78, у који период спада онај нагли скок у свестраном напретку овога града, јавља се нешто лепша кућа варошке врсте по угледу на тадашње куће у Скопљу, само од слабог материјала, обично од дрва и даске. Обично је то била приземна кућа, али је било и кућа на кат, чак и код хришћана, само су и оне биле од слабог материјала и са спољним степеницама. Међу таквим малим и slabим кућама било је и великих и лепих кућа, па чак и од тврдог материјала, као што су били Махмуд бегов сарај, Мелећ бегови конаци, кућа

„Старо“ и „ново“ у Куманову

Цакића, кућа Мишевих и кућа иконома Димитрија. Приликом свог проласка кроз Куманово 1858 немачки конзул Хан је био отсео у овој последњој и назива је дивном кућом («stattliches Haus»⁷⁴).

Од тога рата 1877—78 у Куманову су се непрестано подизале боље куће, али то углавном у средишњим деловима; периферија је непрестано расла од нових досељеника са села, а ти се нови досељеници, као сиротиња, задовољавали малим кућама. Међу њима је покоја могла бити чак и под сламом,

⁷⁴) J. G. von Hahn, нав. дело, с. 100.

као што су биле куће Јована Бесника у Горњој Махали, порушена 1882, и кућа Вукашина Деда Настовског, порушена крајем 19 века. Таквих је кућа у првој половини 19 века било много, па нам и та чињеница показује колико је Куманово уназађено у току 18 века, јер су у 17 веку куће у Куманову, по Евлији Челебији, биле ћерамидом покривене⁷⁵).

Од балканског рата наовамо у Куманову је подигнуто много нових кућа, па не само у средишњим деловима него и у споредним улицама и периферним деловима. Судећи по црепу на крововима, који се почео употребљавати од балканског рата, у Куманову је свака друга кућа или нова или обновљена. Материјал је код нових кућа цигла, али поред ње се јавља и камен, обично нижи део куће је од камена, а виши од цигле. Цигла је у зиду обично слободно слагана, а има је и у бондруку.

Куманово је тако по кућама, којих има нових и у модерном стилу, као и по прилично реновираној чаршији нешто изменило свој изглед, иначе су линије улица остале онакве какве су су биле и за турске владавине. Регулациони план је по балканском рату постојао и куће се по њему зидале, само појединачна излажења на линију не дају утисак регулисане вароши. Али се за то време Куманово прилично уредило. Суходолица звана Ендек, која је за турске владавине пролазила кроз Куманово, па и кроз његову чаршију и која је била узрок многим болестима, јер се у њу бацало ђубре, каналисана је и регулисана. Општина је уз то подигла нову кланицу, сушницу кожа, магацин за запаљиве ствари, сточни трг, централну основну школу, два парка и басен за купање. Поред чаршије и извесних делова у центру града калдрмисан је и цео пут до железничке станице и то све коцком од нагоричког базалта. Од већих јавних зграда Куманово је добило Дуванску станицу, коју је подигла држава и Занатски дом, Фискултурни дом и Болницу, подигнуте приватном иницијативом (Болница је задужбина Николе Спасића).

Уређење Куманова продужују народне власти. Сада је по Народоослободилачком рату подигнута сточна амбуланта, нова гимназија, Дом за социјално осигурање и др. Калдрмишу се досад некалдрмисане или слабо калдрмисане улице на периферији.

У погледу етничког размештаја Куманово је за турске владавине имало два главна дела: муслимански и хришћан-

⁷⁵). Материјал о кући у Куманову у току 19 века великим делом је узет из навођеног дела *Јов. Х. Васиљевића*, с. 40, 56, 58, 60 и 61.

ски. Муслимански су чиниле старе турске махале: Дами Махала, Орта Бунар Махала, Махмуд бегова и Ендек Махала; остали делови на истоку и југоистоку били су хришћански. Са иселјавањем Турака и Арбанаса у Турску од балканског рата помешане су и поменуте старе турске махале, јер су се у њихове куће редовним путем (куповином) уселјавале македонске породице. Тим истим путем је помешана и Мухадирска Махала. Цигани живе на перифериским деловима и то: православни у јужном крају града, у тзв. Амбар мали и код „Соколане“, а муслимански Цигани поред реке на путу за Криву Паланку и нешто у Бедињској Махали.

Атанасие Урошевић

КУМАНОВО

(Вывод)

Хотя Куманово имеет отличное географическое положение, он не старый город. Согласно одному средневековому воспоминанию ошибочно до настоящего времени в научной литературе считалось что он развился от одного средневекового села того же имени. То средневековое воспоминание между тем не относится к современному городу Куманово но к одному селу такого имени в Косовско-метохийской области, которое теперь не существует. Современное Куманово, таким образом, и как город и как поселение в первый раз упоминается в 1660 г. в путевых записках известного турецкого путешественника Эвлия Челеби.

Согласно титулу „король Куманова“, который принял в 1689 г. вожь повстанцев северо-восточной части Македонии, Карпош, когда австрийцы в войне с турками достигли до Македонии, можно было бы сказать что Куманово был успевающий городок. После того и ещё одного неудачного австрийского похода на Балканы (1737) Куманово было в упадочном состоянии и только в 19 веке начало подниматься. Но и тогда, все до семидесятых годов, его развитие умеренно, потому что в близкой окрестности, в каких нибудь десяти километрах от него, некоторые села (Табановце, Нагоричино, Стрезовце и Клечовце) были сильные конкуренты в экономическом отношении. И в тех селах как и в Куманово пересекались пути, так что путешественники, купцы и караваны почти не имели надобности проходить через него или заходить в него. Только тогда когда в те семидесятые годы прошлого века проводилсь государственные дороги в Турции и когда в окрестностях Куманово за их пересечение взято только Куманово, конкурентные центры Куманова до того времени теряют экономическое значение, а Куманово делая огромный скачок, еще непрерывно держащийся, как это показывает и диаграмма строительства. Из такого незначительного городка с 300 домов в начале прошлого века Куманово теперь по числу жителей (20.000) четвертый город по порядку в Народной республике Македонии.

Во всяком случае по упомянутым причинам экономической полицен-тричности путей сообщения в окрестностях Куманово, хотя и занимающее отличное положение, до 17 века Куманово не представляет городского

поселения. Ту роль в среднем веке имело Нагоричино, в котором достаточно старых церквей и церквочек, и рядом с ним, может быть, еще какое нибудь соседнее село. На основании мест нахождения римских древностей можно бы было сказать, что и в старом веке в современной окрестности Куманова также существовали не один но больше малых экономических центров сразу.

В экономическом отношении Куманово имело очень интересное развитие. Через целый 18 век в Куманово не было достаточно ни ремесленных, ни купеческих лавок, а потребность в ремесленной и купеческой мануфактуре и в других материялах была большая, потому что по причине торговли здесь собирался большой базар. Недостаток в том материале дополняли единичные ремесленники и купцы из соседних городов Скопя, Велеса, Штипа и Кратова. Приходили каждую неделю в базарный день и опять возвращались в свои места. Даже так в каждый базарный день прибывали из Скопя и разменщики денег. Куманово так сказать через весь 19 век было одной большой ярмаркой базарного типа. Только в начале 20 века он перестает, большей частью, снабжаться через купцов и ремесленников из соседних городов, потому что в нем уже было разных нужных видов и в достаточном количестве и ремесленных и купеческих лавок и только с того времени он начал получать форму обычного города с утвержденной экономической жизнью. Единственно известные предприниматели из велешкого села Башиного села продолжили снабжение Куманова вином и ракией из своего села и своего края всё до балканской войны (1912); в конце концов и они перестали с тем, во первых, потому что хотели порвать с жизнью тех, кто ходят на заработки, а такой жизнью они прожили около полувека. Также постепенно они почти все открыли в Куманове известные лавки, особенно кабаки. Их семейства жили непрерывно в Башином селе в годы между Балканской и Мировой войны. Кроме экономической деятельности со стороны греков из Янины в начале 19 века и позднее со стороны цинцаров из Крушево, самую большую экономическую деятельность в новое время в Куманово проявили и наибольшее влияние оказали на его экономическое развитие те македонские предприниматели из Башиного села.

В остальных частях этой работы даются данные о приращении и происхождении жителей с начала 19 века и то како за македонское так и за турецкое и албанское население, а затем излагаются и остальные данные нужные для одной монографии из урбанистической географии (топографическое развитие города и тип города).

ATANASIJE UROŠEVIĆ

K U M A N O V O

(Résumé)

Malgré sa situation géographique très favorable, Kumanovo n'est pas une ville de longue date. Se fondant sur une inscription, on pensait jusqu'à présent que Kumanovo s'est développé d'un village de moyen âge du même nom. Cependant, cette inscription du moyen âge ne se rapporte pas à la ville actuelle de Kumanovo, mais à un village du même nom de Kossovo, village qui n'existe plus. La ville de Kumanovo, par conséquent, comme ville et comme habitation en général, est mentionnée pour la première fois en 1660 dans l'itinéraire d'Evlia Tchelebi, le voyageur turc bien connu.

D'après le titre »roi de Kumanovo«, que le chef de l'insurrection de la Macédoine du nord-est, Karpoš, s'est attribué en 1689, alors que les

Autrichiens, dans la guerre contre les Turcs, sont venus jusqu'aux limites de la Macédoine, on pourrait penser que Kumanovo était un bourg en prospérité. Après cette campagne, suivie d'une autre campagne des Autrichiens dans la Péninsule Balkanique (1737), Kumanovo est tombé en décadence, pour ne pouvoir reprendre sa prospérité qu'au XIXe siècle. Même alors, jusqu'à 1870 environ, sa prospérité est modérée, puisqu'il avait dans son voisinage immédiat, éloignés à une dizaine de kilomètres, quelques villages (Tabanovce, Nagoričino, Strezovce et Klečovce) qui furent ses concurrents économiques. C'est dans ces villages, comme à Kumanovo, que les communications se croisaient de sorte que les voyageurs, les commerçants et les caravanes n'avaient même pas besoin d'y passer ou d'y descendre.

Vers 1870, alors qu'en Turquie on a construit les routes nationales et que Kumanovo est devenu le noeud de leur croisement, les centres de concurrence autour de Kumanovo ont perdu leur importance économique, tandis que Kumanovo a pris son grand essor, qui dure encore, ce qui montre le diagramme à la page 31. D'un bourg sans importance de 300 maisons, au commencement du siècle passé, Kumanovo, par le nombre de sa population (20.000 h.), est devenu la quatrième ville dans la République populaire macédonienne.

Probablement à cause de l'existence de plusieurs centres économiques dans ses environs, quoique d'une situation très favorable, Kumanovo, avant le XVIIe siècle, ne se montre point comme habitation urbaine. Pendant le moyen âge, ce rôle a joué Nagoričino, dans lequel il y a assez d'églises et de sanctuaires et, probablement encore un autre village voisin. D'après les restes archéologiques romains, on pourrait dire que dans l'antiquité, aux environs de Kumanovo il y avait à la fois plusieurs centres économiques.

Du point de vue économique, Kumanovo a eu un développement intéressant. Durant tout le XIXe siècle, Kumanovo n'a pas eu suffisamment de boutiques commerçantes et artisanes, alors que la consommation de la marchandise de toute sorte était très grande, puisque c'était un marché important pour l'échange des produits. L'insuffisance des marchandises était comblée par les commerçants et les artisans venant des villes voisines: Skopje, Veles, Štip et Kratovo. Ils venaient chaque semaine pour le jour de marché et puis rendraient dans leur ville. Pour le jour de marché venaient même les changeurs de Skopje. Kumanovo, pendant tout le XIXe siècle était une importante ville de commerce du type forain. Au commencement du XXe siècle Kumanovo cesse de s'approvisionner par les commerçants et les artisans des villes voisines, car il possède déjà, et en nombre suffisant, les boutiques commerçantes et artisanes et c'est alors qu'il a reçu l'aspect d'une ville à vie économique stabilisée. Seuls les marchands ambulants de Bašino Selo, village près de Veles, ont continué à ravitailler Kumanovo de vin et d'eau de vie de leur village et de leur contrée. Cela a duré jusqu'à la guerre balkanique (1912), quand ils cessèrent de s'occuper de cette sorte de commerce parce que le phylloxera a détruit les vignes de leur village et parce qu'ils ont voulu rompre avec cette vie instable qu'ils menèrent pendant un demi siècle. Quoiqu'ils aient eu des boutiques à Kumanovo, pour la plupart des auberges, leurs familles vivaient continuellement à Bašino Selo, ils ne les ramenèrent à Kumanovo qu'à la période entre la guerre balkanique et la première guerre mondiale. Sauf l'activité économique et la part des Grecs de Janina du commencement du XIXe siècle et des Tzintzars de Kruševo plus tard, la plus grande activité économique à Kumanovo était déployée par les entrepreneurs macédoniens de Bašino Selo, qui parvinrent à exercer la plus grande influence sur son développement économique.

Dans les autres parties de cette étude on donne des renseignements sur l'augmentation et l'origine de la population à partir du commencement du XXe siècle d'origine macédonienne aussi bien que de celle d'origine turque et albanaise. A la fin, on donne des renseignements nécessaires pour une monographie de géographie urbaine (le développement topographique et le type de la ville).